

KAFKASLARDA MÜSLÜMAN-TÜRK SOYKIRIMI (1905–1920)*

The Genocides over the Muslim Turks in the Caucasus (1905–1920)

Beşir MUSTAFAYEV**

ÖZET

Kafkasya’da var olan farklı kimlikler, bu coğrafyada Rus-Ermeni faktörünün ortaya çıkışına kadar bir arada yaşamayı sürdürdüler. Bu birliktelik 1905 yılına kadar normal bir şekilde devam etmiştir. Müslüman Türk insanını acımasızca katleden ve Türk izlerini tarihten silmeye çalışan Ermeni ve Rus yönetimi tam bir soykırım politikası uygulamıştır. Bu makalede 1905–1920. yıllarda Kuzey Azerbaycan’ın Lenkeran, Salyan, Yevlah, Şemkir, Şuşa, Cavanşir, Cebrail, Gökçay, Aksu, Hacıkabul, Kürdemir, Karabağ ve İrevan vilayetlerinde Ermeniler ve Ruslar tarafından yapılan katliam ve soykırım üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda, Ermeni ve destekçilerinin bu topraklardaki faaliyetlerini ağırlıklı olarak arşiv belgelerine dayanarak ortaya koyacağız. Bolşevik, Taşnak, Andranik ve Amazasp güçlerinin faaliyetlerine Ruslar başta olmak üzere dış güçlerin destek olduğunu gösteren çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur. Büyük çoğunluğu Rusça ve Azerbaycan Türkçesiyle olan belgeler, Ermeni (Taşnak) ve Rus (Bolşevik) örgütlerinin sadece Osmanlı topraklarındaki özellikle Doğu Anadolu Türklerine değil, aynı zamanda Kafkaslardaki Türklere ve diğer halklara da işkence ve soykırım uyguladıklarını göstermektedir. Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal hareketinin başlangıç tarihi 1988 olarak bilinmektedir. Oysa Ermenilerin bu toprakları işgale başladıkları tarih XX. yüzyılın başlarına kadar uzandığı bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Azerbaycan, Kafkasya, Ermeniler, Taşnak, soykırım

ABSTRACT

Different identities continued to live together in the Caucasus for many ages, until the emergence of the Russian-Armenian factor in the region. This factor

* Bu Makale, doktora tezinden (Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir 2009) özetlenmiştir.

** Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. besirmustafa@gmail.com

continued normally until 1905. from then on, the Armenians and the Russian administration mercilessly massacred the Muslim Turkish people, and tried to erase Turkish traces from the history, by implementing a policy of genocide. This article focuses on the massacres and the genocide, done by the Armenians and other forces in the Lankaran, Salyan, Yevlakh, Shamkhor, Shusha, Cavanshir, Jabrail, Gokchay, Aksu, Hacikabul, Kurdemir, Karabakh and İrevan provinces of Northern Azerbaijan between 1905 and 1920. This study discovers the activities of the Armenian terror groups and their supporters, basing on archive documents. There are a lot of documents showing that Russia and other forces supported terror and genocide activities of the Tashnak, Andranik and Amazasp groups. The documents, which are mostly in Russian and Azerbaijani Turkish, prove that the Armenian (Dashnak) and Russian (Bolshevik) organizations committed torture and genocide not only over the Turks, who were in the territory of Ottoman Empire, especially in Eastern Anatolia, but also the Caucasian Turks and other peoples living in those territories. It is widely assumed that the start date of the occupation of the Azerbaijan territories by the Armenians is 1988. However, its beginning goes to the beginning of the XXth century.

Key Words: North Azerbaijan, Caucasia, Armenian, Dashnak, genocide

1880'de yapılan bir toplantıda Ermeni ulusalcıları karşlarına iki hedef koymuşlardı. *Birincisi* “*Ermeni milli meselesi*”ni Avrupa’ya taşımak ve gereken kamuoyu oluşmasında her türlü propaganda araçlarından yararlanmak. *İkincisi* ise en geç on yıl içinde Ermenileri örgütlen- direrek, yapılacak olan isyan ve katliamlarla Avrupa’nın ilgisini bölgeye çekmek ve “*Büyük Ermenistan*” projesini uygulamaktı. Ermeniler bu amaçla Anadolu ve Kafkaslarda geniş çaplı terör faaliyetleri gerçekleştirdiler. Bu dönemde gerek Rusya, gerekse de Avrupa Ermenilerin hedeflediği bağımsız bir Ermenistan devletinin varlığını birbirleri açısından tehlikeli gör- mekteydiler. Rusya ortaya çıkacak bu devletin Avrupa’nın kontrolüne geçeceğinden, Avrupa ise Rusya’ya boyun eğeceğinden endişe etmekteydi. Batı devletleri de kendi aralarında bu konuda ortak bir fikirde değillerdi¹. Böylece “*Büyük Ermenistan*” uğrunda Rusya ve Batılı güçler arasında bir mücadele dönemi başlamış oldu.

Ermeniler, bir taraftan ayaklanmaları daha geniş bir alana yaymağa çalışırken diğer ta- raftan lobicilik girişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu politikanın benimsenmesinde İstanbul Pat- rikhanesi lideri Movses Hrimyan’ın büyük rolü olmuştur. Patrik 1894’de Rusya Çarı II. Nikolay’ın taç giyme merasimine bizzat katılarak, yeni çarın kutlama töreninde oldukça diplomatik bir üslupla soruna dikkat çekmiştir. Patrik, konuşmasında Rusya’daki Ermenile- rin özgür ve sadık tebaalar olduklarını vurgulayarak Ermenilere yeni hakların verilmesi ge- rektiğinin altını çizmiştir. Çar konuya ilgisiz kalmamış ve Dış İşleri Bakanı Sazanov’u konu- ya ilişkin araştırma yapmakla görevlendirmişti. Sazanov kısa sürede bir rapor hazırlayarak çar’a sunmuştu. Raporda şöyle deniliyordu: “Malum topluluğu (*Ermenileri*) göç ettirmekle

¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul. 1987, s. 22.

amaç gelecekte kendi devletlerinin (*Ermenistan*) varlığını garantiye almaktır. Çünkü Ermeniler nerede yaşıyorlarsa yaşasınlar isyan çıkartmak düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçmiyorlar. Bu amaçla Osmanlı, onların çoğunu göç ettirmeyi, güvenilir kısımlarını ise kendi yurtlarında tutmayı tercih etmektedir”².

Öte yandan Avrupa basınında Ermenilerle ilgili yayınlarda, konuya ilişkin farklı görüşleri yansıtan yazılar yayımlanmaktaydı. Örneğin, Fransız La Petit Republik gazetesinde Jan Jores adlı bir gazeteci, “*Ermeni sorunu Rusya'nın tahriklerinin bir ürünü*” olduğunu yazarken, Alman basınında “*Ermeni sorunuyla uğraşılması gerektiği*” görüşü hâkimdir. Bununla birlikte Avrupalılar Ermeni meselesini kendi lehlerine kullanabilmek için faaliyetlerini sürdürmüş, ülkelerinde Ermeniler için yardım toplanmasına destek vermişlerdir. 1896'da Almanya'da Ermenilere yardım amacıyla 565 bin Mark toplanarak silah alınmış, Anadolu ve Kafkasya'daki Ermeni komitecilerine gönderilmiştir³.

1896 yılından sonra Ermenilerin ABD'de etkin olmaya başladıkları bilinmektedir. Özellikle Anadolu'dan ABD'ye çok sayıda Ermeni göç etmiştir. Ermeniler özellikle New-York, Boston, eyaletlerinde mekânlar oluşturmuşlardı. Gelenler arasında varlıkların sayısı çoğunlukta idi. Bunlar kısa sürede kendi iş yerlerini ve ticari ilişkilerinden dolayı siyasi etkilerini oluşturdular. Lobi örgütlenmelerinin temelini atan bu girişimler, Ermenilerin bir çatı altında birleşmesini sağlamıştır. Her geçen gün artan nüfusları 3 Aralık 1896'de Amerikan yönetiminin “*Ermeni Sorunu*” üzerinde bir kararname çıkarmasıyla kanıtlanmıştır. Kararname senatonun önüne gelmişse de kabul edilmemiş ve geri çevrilmiştir. Senato buna gerekçe olarak konuya ilişkin ‘*Hayk Gazetesi* ve İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi'nin iki telgrafı dışında yeterli bilginin olmamasını göstermişti⁴. Böylece Ermeniler faaliyet alanlarını Osmanlı'dan sonra Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'a taşımışlardır.

A. ERMENİLERİN SİYASİ FAALİYETLERİ

Anadolu'dan farklı olarak, Kafkaslar ve Kuzey Azerbaycan'da çok sayıda farklı etnik unsurların bulunması Ermenilerin faaliyetleri için bir sorun teşkil etmekteydi. Bakü'nün petrol şehri konumuna yükselmesi bölgeye çok sayıda etnik unsurun akın etmesine yol açmıştır. Bakü nüfusunun en varlıklı kesimini Ermeniler oluşturmaktaydı⁵. Rusya'nın desteğiyle Müslümanlardan çok daha hızlı adımlarla modernleşme sürecine giren Ermeniler sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinde daha kazançlı çıktılar. 1872 Petrol İmtiyazları İhalesinde Türklerin yüzde beşlik başarılı teklifine karşı, Ermenilerin aldıkları pay bunun on misli oldu. 167 çoğu küçük petrol firmasından 49 tanesi Azerbaycan Türkü iken,

² Esat Uras, **a. g. e.**, s. 42.

³ Bkz: G. Halatyants (1896), **Armyanskiye Arşakidi v “İstorii Armenii” Moiseya Horenskogo**, Moscow Ç. I-II.

⁴ Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 17.

⁵ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920**, İstanbul 1988, s. 40.

zengin Ermeni aileleri olan *Mirzoevler, Mailovlar, Liazonovlar, Aramyanlar, Tavetosyanlar ve Mantaşyanlar* 55 orta ve büyük çaplı işletmenin sahibiydiler⁶.

Bakü'de ekonomik olarak büyük bir güce sahip olan Ermeni burjuvazisi ciddi bir güç olarak belirmişti. Bu ekonomik güç bölgeye çok sayıda Ermeni nüfusunu da çekmekteydi. Ermeni kapitalistleri olarak gösterilen Mantaşev, Liazanov, Mirzoev elindeki müesseselerde tümüyle Ermeni işçilerini çalıştırmaktaydılar. 15 bin kişinin yaşadığı küçük bir şehir olan Bakü, 1913'te 214 bin şehir merkezinde, 119 bin sanayi bölgesinde yaşayan kalabalık bir şehre dönüşmüştür. Ancak bu hızlı büyüme nüfus dengesini de tümünden bozmuştur. Buna göre, şehirdeki daimi nüfusun 95 bini Azeri, 90 bini Rus ve 63 bini Ermeni idi. Bakü'deki Ermeni topluluk için yaptığı bir tanımlamada G. R. Suny: "*Müslüman Azeriler için bağlılık birincil olarak din iken, Ermeniler için ulustu, yani sınıf değil*" demektedir⁷. Bakü ve Kafkasya'daki diğer Ermeni topluluklar kısa sürede ulus bilincini yakalamışlardır. Bunda Ermenilikle özdeşleşmiş *Grigoryan Hıristiyanlık* anlayışının da etkisi büyük olmuştur. Üstelik Ermeniler kendi dillerinde konuşmakta ve bunu çalıştıkları ortamlarda da rahatlıkla sürdürmekteydiler. Ermeni kitleleri yabancı komşularıyla toplumsal ve siyasi örgütlenmelere girmediler. Ermeniler arasında kitle desteği uman bir siyasi parti, siyasi programını onların belirginleşmiş ulusal beklentileriyle birleştirmek zorundaydı. Kafkasya bölgesinde en vasıfsız olarak gösterilen topluluk Azerbaycan Türkleri idi. Gerçekten de Türkler koloni düzeninde yaşıyorlardı ve üzerlerinde hafiflemesi imkânsız bir Rus baskısı mevcuttu. Toplumun büyük bir kitlesi eğitimsizdi. Dini duygular milli kimlik olarak tanımlanmaktaydı. Üstelik bölgenin en büyük işsizler ordusu onlardan oluşmaktaydı. İşsiz oldukları gibi, işveren kesimleri de yok denecek kadar azdı. Azerbaycan Türkleri oldukça zor şartlar altında aydınlanma sürecini başlatmışlardır. Buna karşılık, Ermeniler tek bir ulus bilinci ile kenetlenmişlerdir. Ermeniler arasında kendi iş yerini kuran serbest işçilerin oranı % 4.83 iken ve oran hızla artarken, Türkler arasında bu oran % 0,7'i zor buluyordu. Yine şehirleşme nüfusu en yüksek oranla, yani % 39'la Ermenilerin elindeydi⁸. Bu karşılaştırmalarda Ermeni nüfusunun etnik olarak gelişme gösteren bir kimlik ortaya koyduğunu görmekteyiz. Nitekim siyasallaşma süreci bu etkin kimlik oluşumundan sonra filizlenmeye başlamıştır. Azerbaycan genelinde üstünlük elde eden Ermeniler, bundan kendi çıkarları doğrultusunda oldukça rahat yararlanmaktaydılar. Bu durum karşısında itilmiş muamelesi gören Azerilerin tepkisi artınca bölgenin Genel Valisi Golitsın, Azeri Türklerini kazanmak adına Ermenilere verilen memuriyetlerin sayısını azaltarak yerlerine Türkleri aldı. Bu durum iki topluluk arasında çatışmanın ilk belirtisiydi. 1903'te Grigoryan Kilisesine ait toprakların devletleştirilmesi politikası, öteden beri Anadolu'da silah deneyimini kazanmış Ermeni grupların faaliyetlerini Kafkasya bölgesine kaydırmalarına neden oldu⁹. Böylece, Taşnaksütyun ve Hınçak ile diğer gruplar "*Denizden denize Büyük Ermenistan*" mücadelesinde ikinci cepheyi olan Azerbaycan cephesini de açtılar.

⁶ Tadeusz Świątochowski, **a. g. e.**, s. 41.

⁷ A. Mensurov, **Tarixin Ağ Lekeleri ve Yenidenqurma**, Bakı 1991, s. 93.

⁸ A. Mensurov, **a. g. e.**, s. 99.

⁹ Y. Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827–1922)", **Yeni Türkiye Dergisi**, Mart-Nisan 2001, Yıl 7, Sayı. 38, Ankara Ermeni Sorunu

“*Büyük Ermenistan*” projesine bütün İrevan Guberniyası (*Valilik*), Tiflis Guberniyasının Ahalkalek kazasının iki bölümü, Gence Guberniyasının Kazak kazasının güney bölümü, Cavanşir kazasının güney batısı, Şuşa kazasının kuzeyi, Zengezur Kalesi, Kars-İğdir-Ardahan yöresi, Cebrayıl kazasının Veng, Habrad, Erdilli ve Aragil köyleri dâhil edilmiştir. Bu konuda Kurtuluş Savaşı dönemi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey şöyle diyordu: “Bölgede çok büyük oyunlar oynanmaktadır. Endişemiz şu ki, İngilizler ile Bolşevikler Türk âlemi ile bizim aramıza bir “*Büyük Ermenistan*” kurmak istiyorlar”¹⁰.

B. ERMENİLERİN ASKERİ FAALİYETLERİ

1905–1918’de Azerbaycan’da Ruslar ve Ermeniler güçlü bir şekilde silahlanmaya başladılar. Bolşeviklerin en güçlü rakibi Müsavatçılar idi. Bu durum hiç kuşkusuz Bakü Sovyeti’ni rahatsız etmekteydi. Ermeni ve Rus güçleri Bakü’de katliam yaparak özellikle Müsavatı çökertmek planını hazırlıyorlardı. 15 Mart 1918’de Bakü Sovyeti’nin toplantısında “*Güney Kafkasya*” konulu bir konuşma yapan Ermeni S. Şaumyan, açık şekilde Türk soykırımını yapılması yönünde sinyaller verdi. Ermeniler Bakü’de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıcı sloganlar atmaya başladılar. Bakü’de yaşayan özellikle “*Memedli*” ve “*Zibilli Dere*” denilen mahalledeki Müslümanları katlettiler¹¹. Daha sonra bu kabilen olan olaylar tüm ülke geneline sıçradı.

Ermeni Hıristiyan ırkçılığı, Müslüman kesimi ortadan kaldırma düşüncesiyle çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bunun ilk halkası hiç kuşkusuz Müslüman Türkleri her yerde sıkıştırarak, onları yıldırmaya yönelikti. Azeriler ise bu durumda kendilerini savunmaktan başka bir eyleme girişmemişleridir. Özellikle Rusya Ermenileri, iki milleti her fırsatta karşı karşıya getirmek için özel çaba göstermekteydi. Ermenilerin bir kısmı bu olayları desteklememle birlikte, güçlü çatışmaların ‘*bugün başlamasının yarın başlamasından daha iyi olacağı*’ kanaatini paylaşılmaktaydı¹².

Rus arşiv kaynakları Kafkaslarda özellikle Bakü’de Ermenilerin yaptığı katliamın 7–20 Şubat 1905’te patlak verdiğini bildirmektedir. Rus Adalet Bakanına Bakü Savcısı V. Voronov tarafından çekilen telgrafta bir grup Ermeni komitecinin Bakü’de silahlı saldırıları sonucunda Ağa Rıza Babayev adlı Türkün katledildiğini yazar. Bu olayları müteakiben dört kişinin daha katledildiğini ve yedi kişinin de yaralandığını rapor etmiştir. Raporunda ayrıca, şehir merkezinde anarşinin hâkim olduğu belirtilmiştir. Söz konusu olayların etnik ve dini nite-

Özel Sayısı II, s. 1028–1029; Ekber N. Necef, “Kafkasya’ya Rus Göçleri”, *Rey Dergisi*, No: 3, Ocak-Şubat-Mart, 2000.

¹⁰ Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)*, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 65–69.

¹¹ Cemil Heseni ve Eldar İsmayılov, *Azerbaycan Tarixi*, Müellim Neşriyyatı, Bakı 1995, s. 5, 9.

¹² A. H. Guliyev ve T.A. Azizov, *Azerbaycan Tarixi*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1990, s. 140; C. Heseni ve E. İsmayılov, a. g. e., s. 9.

likte olduğunun altı çizilmiştir¹³. Öte yandan Ermenilere dışarıdan mali destek sağlandığı da bildirilmiştir. Ayrıca Tiflis Savcısı tarafından da Rus Adalet Bakanlığına 1905'te gönderdiği 119 sayılı rapor da tüm bu olayları onaylar nitelikte idi. Çıkan çatışmalarda 33 ölü tespit edildiği rapor edilmekteydi. Söz konusu olaylarda Ermenilerin Azerileri kışkırttıkları, şiddet eylemleri ile yıldırıma çalıştıkları ve olayların çıkmasına neden oldukları görülmektedir¹⁴. Bakü Savcısı V. Voronov'un 1905'te Rusya Adalet Bakanı ve Tiflis Savcısına gönderdiği telgrafta şu bilgiler rapor halinde sunulmuştur: "Yapılan aramalarda Ermeni dilinde yazılı bir kitap bulunmuş, söz konusu bu kitapta İslam dini alay edildiği ve kitabın kapağında Muhammed Peygamber'in Ermeni Papazı kıyafeti ile tasvir edildiği tespit edilmiştir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren şehirde durum sabit değildi. Ermenilerin burada temel amacı Müslümanları kışkırtmak ve kutsal değerleriyle alay etmektir. Bu durum hiç kuşkusuz Müslümanları çileden çıkarmaya yetmiştir. Daha sonralar Ermenilerin yasak yayın yapan matbaası ortaya çıkarılmış ve bu gibi birçok yasak olan bilgi ve belgeler toplatılarak onlara el konulmuştur"¹⁵.

Fakat Ermeniler genel bir katliama başladıklarından, Müslümanlar da tabanca-tüfek alıp savaşa hazırlanmaktaydılar. Ermeniler bu durumda Müslümanların saldırısını kesemeyerek kaçmakta ve evlerine sığınmaktaydılar. Damlardan ve pencerelerden, gelip geçen insanların üzerine aralıksız ateş etmekteydiler. Bu sırada Bakü ve civarında karışıklık çıkmayan yer kalmamıştı. Bütün halk birbirine karışmış, herkes silaha sarılmıştı. Bakü'nün *Balaxanı kasabasında* büyük bir yangın meydana gelmişti. Müslümanların lisan bilenleri (*Ermenice-Rusça*) Ermenileri koruyorlardı. Caddelerden Ermenilerin cesetleri toplandı. Müslümanlar ise ölü ve yaralıları kendi evlerine taşımaktaydılar. Bu çatışmalar sonucunda Müslümanların evleri ve iş yerleri dağıtıldı ve yağma edildi. Ermenilerden ise Minas Siono, Mugdusi Oğanesyan, Ayrapetyan kardeşlerinin mağazaları yağma edildi. Polisin elinde yeterince silah olmadığı için olayların, özellikle yağmaların önüne geçilemedi. Yağmacıların çoğu Müslümanlardan-İran işçisi, Ermenilerden ise Osmanlı'dan gelen gönüllü isyancılardan ibaretti¹⁶.

Şubat 1905'te başlayan Ermeni-Azeri çatışması İrevan, Gence, Nahçıvan, Tiflis ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde bir yıl boyunca dinmedi. Çatışmalar Bakü, Şuşa, İrevan, Kuba, Nahçıvan ve Elizavetpol (*Gence*) guberniyalarında devam etti. Çatışmalar sonucunda toplam 128 Ermeni köyüne karşılık, 158 Azeri köyü yağmalanmış, 3 bin 100 Ermeni ve 10 bin Türk öldürülmüştür. Azeri Türklerin verdiği kayıplara ilişkin sağlıklı bilgilerin olmaması, ölü sayısına dair çeşitli görüşlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Andranik'e bağlı bir komiteci olaylarla ilgili şöyle bir itirafta bulunmaktadır: "Ben, kadın erkek demeden Basarkeçer'de¹⁷ Tatar (*Azeri*) halkını katlettim. Bazen kurşun harcamamak için, onları kuyu-

¹³ RFDТА, Fond. 1405, Sayı. 119

¹⁴ RFDТА, F. 1405, S. 119.

¹⁵ RFDТА, F. 1405, S. 3934, F. 1328.

¹⁶ *Дашнаки (Из Материалов Департамент Полиции)*, Baku 1990, s. 8-9; Memmed Seid Ordubadi, *Qanlı İller*, Bakı 1991, s. 12, 15.

¹⁷ Basarkeçer: Şimdiki Ermenistan topraklarında Vardenis ismi ile bilinen eski Azeri bölgesi. Gökçe (Göyçe) bölgesinde yer almaktadır. Bunun dışında Cemberek, Aşağı Karanlı, Keve ve

lara doldurarak üzerlerini taşlarla kapattırıldım”¹⁸. Binlerce köy boşaltıldı. Buna ekin sahalarının azalması ve yüzlerce insanın merkezi bölgelere göç etmesi eklendi. Zarar gören sadece Azeriler değildi, binlerce Ermeni yerleşimcisi de yurtlarını terk edip kendileri için daha güvenilir bölgeler aramaya başladılar¹⁹. Bu kışkırtmaları hiç kuşkusuz başta Ermeni gazeteleri yapmaktaydı. ‘*Mişak*’ gazetesi bunun adeta lokomotifini oluşturuyordu, Örneğin; bu gazette çıkan Ermeni iftira ve yalanlarına karşı Ahmet Bey Ağayev (*Ağaoğlu*) ‘*Hayat*’ gazetesinde, “*Müslümanlar Baresinde Taze Bir İftira ve Bühtan*”, “*Bu İftira ve Bühtan Üzere Olan Korkulu Bir Entrika*” başlığıyla iki ayrı yazı kaleme alarak, Ermenilerin Azerbaycan Türkleri aleyhindeki faaliyetlerini okuyucuya duyurmuştur. İlk yazıda, Kafkasya’daki kanlı çatışmalardan kimse memnun olmadığı için her iki tarafın din büyüklerinin, tarafları mabetlere toplayarak onları barışa davet ettiklerinden ve gerçekten de bir barış ortamının oluştuğundan söz edilir. Ancak gerçeği çarpıtan “*Ermeni gazeteleri ve Ermeni aydınları*” Türkleri olayların tek sorumlusu göstermek için akıl almaz iftiralarla halkı kışkırtmaya başlamışlardır. ‘*Mişak*’ gibi Ermeni gazeteleri bin türlü yalan ve iftira ile “*Ermenilerin kalplerini odlatırıp (alev-ateş) intikam*” ateşiyle tutuşturduklarını diyen yazar; “okumuş Ermeni pişrevlerinin de Rus, Frengistan (*Fransa-Avrupa*) ve ABD gazetelerinde Müslümanlar aleyhinde” iftira kampanyası başlattıklarını söyler. “*Biz Müslümanları idarecilerin elinde şursuz, hatta Allahsız, insafsız, gayrinin işaretiyle kendi komşumuz olan Ermenileri nabud etmeğe hazır olan kurt sürüsü sıfatında göstermeye sa’y ve telaş ettiler*” diyen yazar, onların; “*Müslüman din adamları camilerde ‘Ermenilerin kanını dökme’ emir ve direktifi verdiler*” iftirasını yaymaya çalıştığını söyler. Türklerin çeşitli silahlı gruplar oluşturarak Ermeniler üzerine salmakla itham eden ve Ermenilerin taarruzlarına sessiz kalmayacaklarını söyleyen yazar; gerçeği “*hem kendi halkımıza, hem de Ermeni vatandaşlarımıza anlatmaktan çekinmeyeceğiz*” demektedir²⁰.

Yelenovka ilçeleri vardır. Tarihi İrevan Türk Hanlığı sınırları içerisinde idi. Rus işgali sonrası Ermenistan’a devredilmiştir. Aziz Elekberli, **Qedim Türk-Oğuz Yurdu-Ermenistan**, Sabah Neşriyyatı, Bakı 1994, s. 53.

¹⁸ Geniş Bilgi İçin Bkz: **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi (1906–1918)**, C. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

¹⁹ Ermeni silahlı grubu bilinçsizce her istediklerinden habersiz küçük birer yağma ordusunu andırmaktaydılar. Andranik Ozanyan Ermeni toplumunun zihninde belli belirsiz bir konuma sahip olsa da, Anadolu ve Kafkasya’daki kanlı olayların birinci dereceden sorumlularının başında gelmektedir. G. V. Çiçerin, onu sadık bir “Antanta ajanı” olarak değerlendirmektedir. 1918-1920’de Ermenistan (Batı Azerbaycan) Cumhuriyeti kurulduğu sırada Andranik, Taşnaksütyun hükümeti emrinde olduğunu açıklamıştır. Ardından, daha Mart 1918’de başlayan ve bir yıl sürecek olan Azerbaycan’daki çatışmaları yönetecekti. Andranik’e bağlı askeri birlikler Bakü’de 26 Bakü Komiseri ve ardından da Sentrokaspi diktatörlüğünün koruması için çabalarırken, Bakü’de cereyan eden ve binlerce Azeri’nin ölümüyle sonuçlanan katliamların sorumlusu olmuştur. **ARDA**, F. 897, İ.Ş. 2, D.1, s. 4; Vagif Arzumanlı ve Kamil Muxtarov, **1918 İli Qırğınları**, Bakı 1995, s. 12; İsrail Memmedov, *Tariximiz, Torpağımız, Taleymiz*, Bakı 2003, s. 27; Bkz: Ziya Bünyadov, **Qırmızı Terror**, Bakı 1993.

²⁰ Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)**, s. 87; (*Hayat* gazetesi, 1905).

'*Tercüman*' gazetesine göre çatışmaların sebebi daha başkadır: "Ermeni ırkçıları ve Rus İştirakiyyun Fırkası (*Komunist Partisi*) bu rekabete istinaden fesada yol açıyorlar. Avrupa'daki muhacir ve firari ırkçı Ermeniler, "*Büyük Ermenistan*" hayaline kapılıp, önceleri Osmanlı'da yaydıkları fikirlerini bu sefer de Rusya içinde yaymaktalar. Bu hayal ile pek çok Ermeniye yoldan çıkarıp hem kendilerini hem de komşularını bu duruma düşürüyorlar"²¹. Olayların ilk çıkış sebebinin o devirde yaşamış yazar *Mir Möhsün Nevvab* şöyle kaleme alır: "Toplanan Ermeniler, gördükleri Türkler ile alay ederler. Türkler de durumdan haberleri olunca, şehrin hâkimi *Cafergulu Han*'i kaleye getirirler. Bu anda şehirde büyük bir çatışma patlak verir. Herkes hâkimin tarafını tutar. Olaylardan çekinen hâkim, Azeri Türklerini sakinleştirmek istese de olumlu sonuca varamaz. Hadiseleri yatıştırmak için Şuşa Bölgesinin Hâkimi *Ali Bey* getirilir. Olaylar daha da alevlenir. Ali Bey de halkın arasında ezilme tehlikesi geçirir. Şehrin hâkimi tekrar devreye girerek Ermenileri büyük felaketten kurtarır. Olaylar, Azeriler ve Ermeniler arasında büyük felaketlere yol açmadan az da olsa yatıştırılır"²².

C. ERMENİLERİN KAFKASLARDA YAPTIKLARI KATLİAM ve SOYKIRIM

15 Mart 1917'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında "*Güney Kafkasya*" konulu bir konuşma yapan S. Şaumyan, açık şekilde Türk soykırımı yapılması yönünde sinyaller verdi. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi şekilde rahatsızlığa neden oldu. Ermeniler Bakü'de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhinde kışkırtan sloganlar atmaya başladılar. Nihayet 30 Mart günü Bakü'de ilk silah sesleri yankılandı²³.

Ermeniler Bakü'de yaptıkları katliamdan sonra Bakü Sovyetinin toplantısında konu ile ilgili bilgi veren Bolşevik I. Suhartsev sevinçle: "*Türkiye'nin Bakü cephesinin alındığını*" müjdeliyordu. 13 Nisan 1918' de Şaumyan, Halk Komiserleri Sovyet'ine Bakü olaylarıyla ilgili haberi şu şekilde iletliyordu: "Üç gün zarfında Bakü'de şiddetli çatışmalar boy gösterdi, bir tarafta Ermeni millî birlikleriyle beraber dövüşen Kızıl Ordu, diğer tarafta Müsavat Partisi'nin idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi"²⁴.

Azerbaycan basını olayları kanlı Nikolayların döneminde dahi görülmemiş mezalim-soykırım olarak tanımlıyordu. *Andranik*, *Amazasp*, *Lalayan* ve *Emiryan*'ın liderlik ettiği terör çeteleri ülkenin çeşitli yerlerinde halka karşı insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu olaylarda 7 binden fazla Ermeni askeri aktif rol almıştır. Şaumyan aracılığıyla Sovyet

²¹ Mir Möhsün Nevvab, **1905–1906. İlerde Ermeni-Müselman Davası**, Bakı 1993, s. 2.

²² Mir Möhsün Nevvab, **a.g.e.**, s. 3.

²³ Öte yandan Kars, Iğdır, Ardahan ve Nahçıvan civarında öldürülen insanların sayısı 30 binden fazla olduğu bilinmektedir. Kadın, çocuk, yaşlı ve hatta hasta ahalinin perişan durumda olduğu, evlerin yağmalandığı ve yakıldığı bilgileri arşiv belgelerinde yer almaktadır. Ayrıca Ermenilerin kasten esir düşerek sonra Türklerden elde ettikleri bilgileri Ruslara aktarmışlardır. **BOA**, HR, HU, KR. 122.4.6.

²⁴ **ARSPİHA**, F. 276–52, İş 20, s. 18.

Rusya'sından teminat alan Ermeniler Nahçıvan, Zengezur ve Dağlık Karabağ bölgelerine saldırarak 4 Haziran 1918 tarihli *Batum Sözleşmesi*'ni tanımadıklarını beyan ettiler²⁵.

Konuyla ilgili Harici İşler Nazırı M. Hacınski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili komisyon kararı imzalamıştır. Kararda şu ifadeler yer almaktadır: “Dört aydan fazladır ki Azerbaycan’da faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak çeteleri Müslümanlara karşı katliamlar gerçekleştirmektedirler. Bunun neticesinde zarar gören yerler tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun araştırılması karara bağlansın (*31 Ağustos 1918*)”²⁶. Öte yandan tüm bu olayların Avrupa ve dünya kamuoyuna bildirilmesi de kararda yer almaktadır.

İrean ve Tiflis Olayları (1905–1915)

İrean (*Erivan*), Tiflis ve Karyakin’de aslında Azeriler ve Ermeniler arasında ilişkiler ilk başta iyi durumdaydı. Ancak diğer bölgelerde yaşanan çatışmaların buraya sıçramaması imkânsızdı. Neticede burada Müslümanlar ve Ermeniler arasında savaş başladı. Müslümanlar bu savaşın sonucunda galip geldiler. Ermeniler dağlara kaçtıkları için takip edilemedi. Kumandanları İşhanov, kıymetli eşyaları ile birlikte ele geçirildi²⁷.

İrean ve Şuşa ilindeki hadiseler aşamalı bir şekilde cereyan etmiştir. Yörenin Köçerli ve Halefli mahallelerinde Azerilere ait 10 ev yakıldı, değerli eşyaları yağmalandı. Azerbaycan Türklerine yardım için gönderilen askerler de Ermeniler tarafından öldürüldü. Bu durum karşısında Azeri gençleri Ermenilere karşı geniş çaplı hücumla geçtiler. Ermeniler beklenmedik bu hücum karşısında dehşete kapıldılar. Çünkü Azeriler işgal ettikleri köyleri yakıyorlardı. Ermeniler durum karşısında mukavemet gösteremediler. Birçok kayıplar verdiler²⁸.

Türkler ve Ermeniler arasında meydana gelen olaylar Tiflis vilayetine de sirayet etti. Burada olayların fitilini çekenlerin Ermenilerin olduğu bilinmektedir. Çatışmalar sırasında birçok Ermeninin iş yeri ve dükkânı yağma edilmiştir. Tiflis’teki olayları Ermeniler başlatmasına rağmen, mağlup taraf da Ermeniler oldu. Ermenilerden 24, Azeri Türklerinden ise 16 kişi ölmüştür²⁹.

Rusya için hayati önem taşıyan Bolşevik-Taşnak S. Şaumyan’ın önderliğini yaptığı *Bakû Sovyeti Komunası* Azerbaycan’da iş başındaydı. Komuna birlikleri esasen Ermenilerden oluşmuştu ve Türk karşıtı siyaset yürüten Bakû Sovyeti rehberliği Taşnaksütyun terör örgütü

²⁵ ARSPİHA, F. 276–52, İş 20, s. 18–19; “Адрес Календарь Азербайджанская Республика, Баку”, Баку 1920, s. 28.

²⁶ ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105, s. 1–2.

²⁷ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905–1920)*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 296; M. S. Ordubadi, a.g.e., s. 42.

²⁸ M. S. Ordubadi, a.g.e., s. 53–55; Aziz Elekberli, a. g. e., s. 162.

²⁹ Ordubadi, a.g.e., s. 98, 99.

liderleri ile gizli işbirliği içindeydi. 30–31 Mart–1 Nisan 1918’de binlerce Türk, *Pantürkist* ve *İnkılâp* karşıtı düşünceleri dolayısıyla öldürüldü. Ermeniler, “*Bolşevizm*” adı altında sadece Bakü’de 17 binden fazla Müslümanı katlettiler. Ermenilerin amacı Bakü’nün yerli nüfusunu yok ederek, petrol servetini sahiplenmek ve burayı Ermeni toprağı ilân etmektir³⁰.

Bu dönemde yayın hayatını sürdüren *Hayat* gazetesinin, istisnasız her sayısında Ermeniler hakkında bir habere rastlamak mümkündür. *Hayat* gazetesinde sürekli başlıklarından, “*Erivan Haberleri*” başta olmak üzere “*Telgraf Haberleri*”, “*Bakü Haberleri*”, “*Kafkas Haberleri*” köşelerinde bu dönemdeki çatışma haberleri yer almıştır. *Hayat* gazetesi olayların başladığı günden itibaren son derece barışçı bir tutum izlediği veya sadece savunmada kaldığı gerçeğidir. Kimi zaman “*Ermeni Matbuatı*” başlıklı bölüme aldığı saldırgan yazıları cevap veren *Hayat*, kimi zaman da doğrudan kaynak gösterip Ermeni gazetelerine (*Mişak*, *Artaz*, *Alık*, *Arşalyuz*) red yazıları yazmak mecburiyetinde kalmıştır³¹.

1) Lenkeran ve Salyan’da Ermeni Mezalimi (1917–1918)

Ermeniler, Lenkeran³² ve Salyan³³ bölgelerinde de ahaliye zarar vermiş, yağma ve katliam yapmışlardır. Buradaki 5. Kızıl Askeri Taburunun Birinci Bölük komutanı Danilov askerleriyle birlikte masum insanları kurşuna dizmiş ve evlerinden kıymetli eşyalarını yağmalamıştır. Bu arada Azerbaycan petrolü için Almanlar da bölgede bir takım baskılar gerçekle-

³⁰ Bolşevik Blyumun, hatıralarında Ermeni Taşnakların 1918 yazında Bakü’de 20 binden fazla Müslümanı katlettiklerini yazıyordu; Manaf Süleymanov, **Eşitdiklerim Oxuduqlarım Gördüklerimiz**, Bakı 1987, s. 166.

³¹ Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’daki Faaliyetleri (1905–1920)**, s. 128–132.

³² Lenkeran: Bugünkü nüfusu 150 binden fazla olan Lenkeran, Azerbaycan’ın en eski tarih ve uygarlık merkezlerinden birisidir. XVIII. yüzyıla kadar küçük bir yerleşme olan kent, bu yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişmeye başladı. 1794–1886 yılları arasında Talış Hanlığının merkezi oldu. Gelişmesinde İran, Orta Asya, Hindistan ve Rusya ile olan ticari ilişkiler büyük rol oynamıştır. Günümüzde Hazar Denizi’nin başlıca limanlarından biri haline gelmiştir. Bölgede, balıkçılık, tarım, çay, orman ve tropikal bitki ürünleri üretimi yapılmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında Lenkeran, tropikal meyve ve sebzelerin üretim merkezi idi. Ayrıca, günümüzde çok önemli ulaşım kavşağı ağını oluşturmaktadır. Bakü–Astara demiryoluna ait gar ve karayolu terminali yanında, bir havaalanı ve gemi limanı vardır. Budag Budagov-Hasan Aliyev, **Azerbaycan Coğrafyası**, Bakı 1984, s. 36-47.

³³ Salyan: Azerbaycan’ın güneydoğusunda yerleşen bir bölgedir. Bu bölgeye, Neftçala, Bileşuvar, Saatlı, Sabirabad, Alibayramlı ve Hacıkabul illeri dâhildir. Arazisi 8000 km², nüfusu toplam 510.000 kişidir. Nüfus yoğunluğu 64 kişi olup, nüfusun % 39’u kentlerde yaşar. Bölge, Azerbaycan topraklarında % 9,3’lük yer teşkil ederken, ülke nüfusunun % 6,6’sını kendinde toplar. Halkın çoğunluğu balıkçılık ve tarımla uğraşır. Bu iktisadi bölge sık ulaşım şebekesine sahiptir. Bakü–Nahçıvan, Bakü–Tebriz–Tahran, Bakü–Alibayramlı, Bakü–Astara demiryolu hatları buradan geçer. Karayolu ulaşımında Kura Nehri ve ayrıca Hazar Denizi üzerindeki ulaşım, ekonomik hayatta önemli yer tutar.

tirmektedirler. Almanların bu baskıları her ne kadar güçlü olsa bile Kafkas İslam Ordusunun³⁴ olumlu faaliyetlerini engelleyemezdi.

Lenkeran'daki olaylar Mayıs 1917'de alevlendi. Lenkeran'da dükkânlarını açmaya gelen esnafın üzerine Ermeniler tarafından ateş açıldı. Bütün gece sabaha kadar devam eden bu saldırıya Müslümanlar cevap veremedi. Çünkü hepsi hazırlıksız yakalanmıştı. Ruslar her zaman olduğu gibi ateş açan Ermenilere müdahale etmedi. Çatışmalar her yerde devam etti. Ermeni askerlerinin çoğu askerliğini tamamlayan özel profesyonel savaşıçılardandı. Taşnak-sütyun tarafında savaşılanlarına gelince, modern silahlarla donatılmışlardı. Azerilerde ise askerlerin çoğu gönüllü olduğu için yeteri kadar mavzer tüfekleri ve savaş malzemeleri yoktu³⁵.

³⁴ Kafkas İslam Ordusu, üçüncü ordunun yanında Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle ve Nuri Paşa'nın kumandasında tamamen Müslümanlardan oluşan bir kuvvet idi. Bu ordunun esas amacı kargaşa içinde bulunan Azerbaycan ve Dağıstan'ı Rus işgalinden kurtararak bağımsızlıklarını ilan etmelerine yardımcı olmaktı. Öte yandan Kafkasya'da kurulacak ordunun esasını vücuda getirmek, Kafkasyalı askerlere talim vermek, Osmanlı ile siyasi rabıtayı ve askeriye-yi tesis etmektir. Kâğıt üstünde 'Ordu' olarak adlandırılrsa da üç tûmenden oluşması ve bu dönemde yoğun çatışmalarla eriyen Kafkas Ordular Gurubunun ve 9. Ordu ile Doğu Ordular Grubu'na bağlı bir kolordu olarak yapılandırılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Emniyet Genel Müdürü Nağı Keykurun Şeyhzamanlı, hatıralarında Enver Paşa'nın Haydarpaşa İstasyonundan Nuri Paşa'yı nasıl heyecanla yolcu ettiğini anlatıyor: "Enver Paşa, Nuri Paşa ve yaverine son talimatlarını veriyor daha sonra Kafkasya'da yapılacak işleri bir daha hatırlatıyor ve ekliyor; siz ikiniz de benim kardeşimsiniz, unutmayınız." Nuri Paşa 3 Haziran 1918'de İran üzerinden Kafkasya'ya gitmiş, önce Azerbaycan Milli Hükümetinin bulunduğu Gence'de kalmış, daha sonra kuvvetlerini oluşturarak 15 Eylül'de, Bakü'yü emperyalistlerden ve Rus-Ermeni çetelerinden temizlemiştir. Kafkas İslam Ordusunun, siyasi, askeri, sosyal ve tarihi öneme haiz neticeleri olmuştur. En büyük neticesi ise yeni kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin (ADC) faaliyetlerini hayata geçirmesi ve toprak bütünlüğünün teminatı olmasıdır. Azerbaycan'ın aydınları da geçtiği bu çetin yollardan Türkiye'nin yardımına büyük ümitler beslemiştir. Harici İşler Nazırı M. H. Hacinski, Nuri Paşa ile görüşerek hem Kafkas İslam Ordusunun daveti hem de müstakil Azerbaycan ordusunun oluşturulması yönünde fikir mübadelesi yürütmüşlerdir. Bu bağlamda Kafkas İslam Ordusunun mübareze ve kurtuluş yolu, bir kahramanlık destanı gibi değerlendirebiliriz. Kahramanlık sembolüne çevrilmiş şahsi hüner ve şerefi ile tarihle ebedileşen Enver Paşa, Nuri Paşa ve diğerleri Türk tarihinde yeni sayfalar açarak unutulmazlar listesinde yer almayı başarmışlardır. Bölgede meydana gelen yeniliklerin başında hiç kuşkusuz Osmanlı Türk Ordusunun Kuzey Azerbaycan'a gelişi ve Bakü başta olmak üzere işgal altında olan diğer Azerbaycan topraklarının ve Müslümanların kurtuluşu olmuştur. Mustafa Budag, "Nuri Paşanın Qafqaz İslam Ordusunda Raporu", **Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı**, No: 006, Bakı. 2008, s. 448; Nizamettin Halil Onk, "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", **Türk Dünyası Tarih Bülteni**, İstanbul. Nisan 1992, s. 33, 34; Manaf Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Herb Neşriyyatı, Bakı. 1999, s. 281, 282.

³⁵ Mir Möhsün Nevvab, **a. g. e.**, s. 21; M. S. Ordubadi, **a. g. e.**, s. 28.

2) Yevlah ve Şemkir İstasyonunda Çatışmalar (1917–1919)

Olaylar sadece Bakü ile sınırlı kalmadı. Daha sonra olaylar tüm Azerbaycan'ı sardı. Taşnaklar katliamlar ile yetinmeyip her vilayette talan özellikle de resmi mekânları, manevi ve milli değerleri hedef seçmişlerdi. Şaumyan'ın esas planı Sovyet ordularını Yevlah³⁶ Köprüsü ve İstasyonunu ele geçirerek böylece Gence'ye ulaşmak, oradan da Yukarı Karabağ'ın diğer bölgelerinde faaliyet alanlarını genişletmekti. Bu esnada Dağlık Karabağ Ermenileri Ruslara iyi gözükme için derhal silaha sarılmışlardır. Öte yandan bu soykırım planına Kafkasya'daki *Ermeni-Rus Kiliseleri* ve kilise görevlileri de iştirak etmişlerdir³⁷.

Azerbaycan devlet erkânından olan *Adil Han Ziyadhanlı*, 1919'da Versay Barış Konferansında (*28 Haziran 1919'da imzalanan Versay Barış Antlaşması, Alman Meclisi 9 Temmuz 1919'da, Almanya üzerinde abluka kalkmadığı ve başka yapılacak bir şey olmadığı için, onayladı*) bulunan Azerbaycan temsilcileri için Fransızca "*Azerbaycan*" isminde eser yazarak Paris'e göndermiştir. Eserde özetle 1917'de Azerbaycan'da baş veren siyasi ve sosyal olaylar ele alınmıştır. Ermeni ve Rus güçlerinin masum insanlara yaptığı işkenceleri dile getirmiştir. Özellikle Şemkir³⁸ istasyonunda meydana gelen olaylara açıklık getirmek için şunu belirtmiştir: "Şemkir bölgesinde, Ermeni ve Rusların yaptığı vahşilikler ve mezalim bizzat benim gözümün önünde cereyan etmiştir. Birinci Dünya Harbinden demiryolu ile (*Şemkir İstasyonu*) geri dönen Rus askerleri Ermeniler ile birlikte önüne çıkanı katlettiler"³⁹. Buna dair İç İşleri Bakanlığının Karabağ ile ilgili, "Andranik ordusu ile Yevlah istasyonundan Nahçıvan istasyonuna doğru hareket etmesi için İngiliz Komutanlığından garanti mektubu almalı ve İngiliz ordusunun eşliğinde gitmeli ve neticede Nahçıvan ve Şerur kazalarında durmalılar." yazısı (*26 Mart 1919*) olayları yatıştırmak adına alınmış önlemlerdendi⁴⁰.

Bakü katliamının gerçekleşmesi Ermeni mezalimini daha da artırmıştır. Ermeniler bu olaydan güç alarak diğer iller gibi Şemkir'i de kolay hedef seçmişlerdir. Kafkasya Seyminde

³⁶ Yevlah (Yevlax): 1933–1938 yılları arasında kent tipli kasaba iken bugün ilçe merkezi olmuştur. Nüfusu yaklaşık 150 bin civarındadır. Rayon (İlçe), 1935'te kurulmuştur. 1963'te toprakları Ağdaş, Berde ve Kasım İsmayilov (Goranboy) ilçelerine katılmıştır. 1965'te yeniden Yevlah rayonu kurulmuştur. Yevlah, elverişli konuma ve ulaşım imkânına sahiptir. Bu nedenle günümüzde etraf ilçelere hizmet vermektedir. Bakü-Tiflis demiryolu üzerinde ve önemli karayolları kavşağı üzerindedir. Bakü'den 293 km batıda, Kura Nehrinin kenarındadır. Bölgede dokuma-giyim sanayi gelişmiştir. Aydın İbrahimov-Asaf Koçman, **Azerbaycan Coğrafyası**, İzmir 1994, s. 136.

³⁷ Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)**, s. 160, 161.

³⁸ Şemkir: Azerbaycan'ın eski iskân yerlerinden birisidir. 1944'te şehir statüsünü almıştır. Nüfusu 40.000 civarındadır. Göygöl, Gedebe, Daşkesen, Samuh ve Tovuz ilçeleri ile sınırı bulunmaktadır; Şemkir iktisadi bölgesi demiryolu, karayolu ve havayolu ulaşımıyla Transkafkasya e Kuzey Rusya'ya bağlantıyı sağlar; <http://www.shamkir-ih.gov.az>; Nazim Tapdıkoğlu, **Şemkir Rayonu ve Onun Toponomiyası**, Bakı 2005, s. 5, 6.

³⁹ Adil Xan Ziyadxanlı, **Azerbaycan Tarixine, Edebiyatına ve Siyasetine Dair Meqaleler**, Fransa-Paris (1919), Bakı 1993, s. 84–85.

⁴⁰ ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 8, . 49–50.

Bakü katliamı ile birlikte Şemkir olayları da ele alındı. Transkafkasya Seyminde Bakü ve Şemkir katliamı hakkında dikkati çeken konuşma Sosyalist Bloğunun Lideri Sefirkürtski'ye mahsustur. O, konuşmasının başında Kafkasya Seymini ittiham ederek şöyle diyordu: “Bizlerin, Kafkasya Hükümetinden ricamız şu ki, Bolşevizmi lağv etsinler. Müslüman Sosyalist Bloğu adından bildiriyoruz ki, eğer hükümet bu mesele ile alakadar kat'i tedbir görmez ise, kendimizi müdafaa etmek için '*Bolşevik-Taşnak İttifakına*' son vereceğiz. Çünkü bu ikili çete tarihimizde on binlerce insanımızın kanını dökmüşlerdir. Onların eli kanlıdır. Bizler de bunu şanlı tarihimize kanla yazacak ve gelecek nesle ileticeğiz”⁴¹.

3) Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl ve Yukarı Karabağ Hadiseleri (1918–1919)

Şuşa'nın büyük bir kısmı Zengezur ile sınırdadır. Bölgenin köyleri Ermeni köyleriyle komşudur. Ermenilerin Şuşa'ya ilk saldırısı 1903 senesine dayanmaktadır. Ermeniler bu dönemlerde silahlanarak Müslümanlara karşı aleni olarak tehditte bulunmuşlardır. Sırf kendi çıkarları için Türklerin refahını hiçe saymışlardır⁴². Azerbaycan Olağanüstü Tahkikat Komisyonu üyesi Mihaylov'un Şuşa ve Cebrayıl⁴³ (Cebrail) bölgelerinde Ermeniler tarafından yapılan Müslüman köylerindeki kayıplar hakkındaki raporunda, Türklerin yaşadığı köylerde ahalinin Ermeni mezalimine maruz kaldığını ve bunları gerçekleştirenlerin çoğunun Osmanlı'dan kaçarak gelen Ermeni askerleri olduğu belirtilmektedir⁴⁴. Azerilere karşı en güçlü saldırılardan biri de Şuşa⁴⁵ yöresinde olmuştur. Şuşa'da terör teşkilatının sorumlusu *Vartan*

⁴¹ Anar İsgenderov, **Azerbaycanda Türk-Müselman Soyqırımı Probleminin Tarixşünaslığı**, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2006, s. 118.

⁴² ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 95.

⁴³ Cebrayıl: Kelbecer-Şuşa bölgesinde yer almaktadır. Coğrafi konumu dağlık olması nedeniyle bölge az nüfuslaşmış ve nüfus yoğunluğu düşük kalmıştır. Cebrail'in toplam nüfusu 40.000'i geçmez. Nüfusun çoğu köylerde yaşar. Bölge zengin yer altı kaynaklara sahiptir. İktisadi olarak, bağcılık, tütüncülük, tahıl ürünleri ve hayvancılık şeklinde gelişim göstermiştir. Bölgeden Bakü-Nahçıvan karayolu geçmektedir. Öte yandan bölge şuan Ermeni işgali altındadır. Budag Budagov-Hasan Aliyev, **a.g.e.**, s. 36, 47; A. İbrahimov-A. Koçman, **a.g.e.**, s. 192-193.

⁴⁴ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 83.

⁴⁵ Şuşa: Dağlık Karabağ bölgesinin en güzel şehirlerinden biridir. Şuşa şehri 1750–1751 yıllarında bağımsız Karabağ Hanlığı'nın banisi Penah Ali Han Cavanşir tarafından kurulmuştur. Kentin ilk adı, Penah Ali'nin şerefine Penahabad olmuştur. 1763–1806 yıllarında Penah Ali'nin oğlu İbrahim Halil Han'ın zamanında, kentin çevresinde yerleşen Şuşakent (Şuşakənd) köyü, Penahabad adı Şuşa olarak değiştirilmiştir. İbrahim Halil Han Şuşa'yı başkent gibi genişletip şehrin savunma kabiliyetini güçlendirmiştir. Han'ın hâkimiyet yıllarında, 1757 yılına kadar burada çok sayıda inşaat yapıldı. Penah Ali Hanın oğlu İbrahim Halil Hanın hâkimiyeti yıllarında şehir büyüdü, savunma setleri ve kuleler inşa edildi. Feodal savaşları devrinde Şuşa bir kaç defa sert kale duvarlarının sayesinde savaşlara karşı direnebildi. 1805 yılında Rusya İmparatorluğunun Karabağ'ı ele geçirmesine kadar, Şuşa bir kaç defa Kaçarlar'ın saldırısına uğramıştır. Karabağ, Rusya İmparatorluğu'nun yönetiminde Azerbaycan Türk kültürünün, edebiyatının ve müziğinin merkezi olmuştur. 1851'de Şuşa'nın toplam nüfusu 15.194 olup, 1886'da 30.000, 1910'da 39.413, 1916'da 43.869'a ulaşmıştır. 1916'da nüfu-

adlı bir Ermeni idi. Bu teşkilatın ileri gelenlerinden *Sako ve Abraham Gulhandantyan*, bölgede birçok katliam yapmışlardır. Farklı bölgelerden de Ermenilere yardım için gelenler oldu. *Davit Bey ve Melik Beyleryan* komutasında Bakü'den bir Ermeni terör birliği gelmişti. Batum ve Tiflis'ten gelen gönüllüler de vardı. Bir kısmı süvari olan bu güçler Amazasp askerlerinin komutası altında toplanarak Müslüman köylerini yıkmışlardır. Bu saldırılar sonucunda yüzlerce Müslüman evsiz barksız kalmıştır. Olayda Ermenilerden 40, Türklerden 500 kişi öldürülmüştür⁴⁶.

Ruslar Kafkasya'da güneye doğru indikçe Müslüman halk güneyde, Hıristiyan halk ise Ruslara sığınmak üzere kuzeyde toplanmaya başladı. Ancak toplumlararası gerginliklerin çatışmaya dönmesi gecikmedi. 1905'te, Müslüman-Ermeni çatışmalarıyla başlayan katliamlar yoğunluğu azalmakla birlikte, bir sonraki yıla da sirayet etti. Olaylar şehirlerle sınırlı kalmadı. 128 Ermeni ve 158 Azeri köyü yağma edildi. Ölenlerin sayısının 5 bin ile 10 bin arasında değiştiği bilinmektedir⁴⁷. Bölgedeki duruma dair Tetkikat Komisyonunun raporlarında tanık ifadeleri doğrultusunda Cebraylı'da mezalim yapan Ermeni çetelerinin listesi yer almaktadır⁴⁸.

Öte yandan Azerbaycan'ın bölgedeki Vali Vekili H. Sultanov, Azerbaycan İçişleri Bakanına '*Ararat Hükümeti*' tarafından Zengezur ve civar illere yönelik saldırı hazırlıkları ve Ermenilerin Müslümanlara karşı kışkırtıldığını belirten telgrafta şu bilgiler yer almaktadır: "10 Aralık 1918'te Azerbaycan Parlamentinin üyelerinden oluşan temsilciler ile birlikte Ağdam iline geldik. Öğrendim ki, İngiliz zabıtları Azerbaycan Hükümetinin ricası ile Şuşa İline gelmişler. Sonra bizlerden iki kişi Bakü ve Gence'ye, diğer iki kişi de Şuşa'ya gitti"⁴⁹.

Kafkasya Genel Valisine 25 Aralık 1905'te gönderilen bir telgrafta, Şuşa yolunun bir aydan fazla süredir Ermeniler tarafından tutulduğu, bölgenin dış dünya ile ilişkisinin kesildiği, şehri açlık ve sefaletin tehdit ettiği ve Azerilerin evleri, eşyaları ile birlikte topyekün katledilmesi tehlikesi ile karşı karşıya geldikleri bildirilmiştir. Yine aynı sene Rus İstatistik

sun çoğunluğu Ermeniler (23.396; %53) ve Azeriler (19.121, %44)'den ibaretti. 1989'da kentin toplam nüfusu: 23.156 olup Azeriler (21.234, %92) ve Ermeniler (1.620, %7) 'den ibaretti. Şuşa, Karabağ Savaşı sırasında 8-9 Mayıs 1992'de Ermenistan Silahlı Kuvvetleri ve Karabağ askerî birlikleri tarafından işgal edilmiş ve nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Azeriler şehirden göç etmişlerdir. Sovyet hâkimiyeti devrinde Şuşa tüm Karabağ bölgesinin sosyal, kültürel ve iktisat merkezi olarak gelişmiştir. Abasqulu Ağa Bakıxanov, **Gülistan-i İrem**, Bakı 1991, s. 159, 204; Cahangir Zeynalov, **Muxteser Azerbaycan Tarixi**, Bakı 1992, s. 87.

⁴⁶ Esat Uras, **a.g.e.**, s. 535.

⁴⁷ Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)**, s. 162–164.

⁴⁸ Aşağıda ismi geçenler bölgede yapılan mezalimi sadece yapanlar değil, aynı zamanda rehberlik işlerinin iştirakçileri idiler: 1) Konstantin Abramov, 2) Avan Yüzbaşevin, 3) Bagrat Bey Melik Şahnazarov, 4) Nikolay Saruhanov, 5) Rüstem Babayev, 6) Atakişi Haçaturov, 7) Tyuni Atambekov, 8) Setrak Usubbekov, 9) Karapet Anastasov, 10) Tigran Asan Celalov, 11) Şamir Ağabekov, 12) Bakış Avanesov, 13) Akopçan Masesov, 14) Markos Ter Aptsaturov; ARDA, F. 970, Siy 1, İ.ş. 161, s. 5–6; ARDA, F. 894, Siy. 7, İ.ş. 22, s. 12–13.

⁴⁹ **ARMDA**, F. 894, Siy. 7, İ.ş. 22.

Bürosundan Kalaçev tarafından gönderilen diğer bir telgrafta da, Şuşa-Ağdam-Askeran yollarının silahlı Ermeniler tarafından tutulduğu ve Azerilerin öldürdüğünü yazmıştı⁵⁰.

Şuşa, Cavanşir ve Zengezur kazalarının geçici Karabağ Guberniyasının 4837-7135 numaralı telgrafı ile Gence Guberniyası adına 5 Eylül-21 Ekim 1919'da gönderdiği yazıda, bölgede olup biten gerçek olaylar yer almaktadır⁵¹. “Şuşa bölgesinde, Ermeni silahlıları köylere baskın yaparak, Müslümanlara işkenceler uygulamışlardır. Ermeniler, Azerilerden kendilerine tabi olmalarını talep etmişlerdir. Karşı gelenlerin değerli eşyalarını yağmalamışlardır. Kadınlara ve çocuklara çeşitli işkenceler yapmışlardır. Köylüler, Ermeni zulmünden kurtarmak için çevre illere sığınmışlardır. Tanık ifadelerine göre cesetleri bile yakmışlardır”⁵². Öte yandan Şuşa, Cebrayıl ve Zengezur kazalarının geçici General Gubernatordan (*Vali*) İçişleri Bakanlığına Şubat 1920'de sunulan gizli raporda Taşnakların yaptıkları işkenceler ile ilgili değişik tanık ifadeleri alınmış ve onaylanmıştır⁵³.

Şuşa'ya Ermenilerin yaptığı baskın Cavanşir alayının bir taburu tarafından püskürtüldü. Ermenilerin bu saldırısından galeyana gelen halk Şuşa'nın Ermeni mahallelerini yaktı. Ermenilerinin isyanını bastırmak için Azerbaycan Hükümeti askeri birlik gönderdi. Ordunun da katılmasıyla Askeran Kalesi Ermeni işgalinden kurtarıldı. Ermeni çetelerinin lideri Deli lakaplı Gazer öldürüldü. Hareket merkezleri olan Keşişkent de ele geçirildi⁵⁴. Şuşa'da Ermenilerin yaptığı baskın, şehir merkezinde bulunan Cavanşir Alayı Tetkikat Komisyonu üyelerinin Cavanşir, Şuşa ve Zengezur kazalarının Müslüman köylere ve Gence'ye Ermeniler tarafından yapılan hücumlar hakkında maruzatta şu bilgiler verilmektedir: “Ermeniler yaptıkları katliamları görünce kendileri bile dehşete düştüler. Hiçbir yerden yardım alamayan kazanın Kolanı Sovyetliğin köylere yıkıntılara maruz kalmıştır”. Marağa köyünün Tarım İşleri Müdürü Herses Manykovun aşağıdaki sözleri tarihi belge niteliğindedir: “*Bu gördükleriniz fazla bir şey değil, sizi daha nice büyük katliamlar bekliyor*”⁵⁵.

Bir diğer raporda şu ifadeler yer almaktadır: “Ermeniler her yere olduğu gibi Şuşa'ya da göç ederek çoğunluğu elde etmeye başladılar. Öte yandan kendilerinden olmayanlara karşı insanlık dışı muamelede bulunarak, diğer halklara zulüm etmişlerdir. Müslümanların yaşadığı mahalle ve köylere yağmalıyor, yakıyor, ahaliyi katle yetiriyorlardı. Annelerin, babaların gözü önünde evlatlarını, evlatların gözü önünde analarını, bacılarının ırzına geçerek, akla gelmez yöntemlerle işkencelerini devam ettirmekteydiler. Hatta ölüleri bile yakınlarının yanında küfür ederek, cesetleri üzerinde istedikleri gibi davranış sergilemekteydiler”⁵⁶.

⁵⁰ RFDTA, Fond. 1276, Sayı. 1842, 29 Aralık 1905.

⁵¹ RFDTA, F. 1276, S. 1842, 29 Aralık 1905.

⁵² ARDA, F. 894, Siy. 2, İş. 81, s. 42, 90.

⁵³ ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 22, s. 12-13-14.

⁵⁴ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İki Askeri Zaferi*, TTK Yayınları, Sayı. 35, İstanbul 1965, s. 831.

⁵⁵ ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161, s. 1-2-3.

⁵⁶ ARDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 94.

Katliam sonrası maddi zarar komisyon tarafından rapor edilince, olayın ne denli vahim sonuçlar doğurduğunu ortaya koymuştur⁵⁷.

Kazım Karabekir Paşa, Ermeniler tarafından Şuşa iline ilk saldırıyı şöyle anlatmaktadır: “Ermeni ahalişi Karabağ mıntıkasından tecavüze başlayarak, Karabağ’ın merkezi olan Şuşa Kalesine hücumla geçtiler. Ermeniler bu özel durumları hükümet mehafilinde layık olduğu ehemmiyetle telakki edilmemiş ve yalnız refakatinde bir batarya bulunan Karabağ mıntikasına sevkiyle iktifa edilmiştir. Karabağ ahal-i İslamiyesi hükümetin bu muavenetini kâfi görmediklerinden 10 gün evvel Bakü’den gelen Halil Paşa’yı davet ettiler. Halil Paşa da bu davete icabet etti⁵⁸. Karabağ’da Şuşa katliamını yapan *Andranik Ozanyan* birliklerine karşı yapılacak askeri harekâtın hazırlıkları 6 Ekim 1918’de tamamlanmıştır. Albay Cemil Cahit Bey, Şuşa ilinde kuşatma altındaki Türklere de haber göndererek, biraz daha direnmelerini istedi. Her taraftan kuşatıldığını gören Andranik, geri çekilmek zorunda kaldı. Albay Cemil Cahit Bey, Şuşa’nın çok fazla savaşılmadan ele geçirilmesinden memnundu. Şuşa’da güvenlik ve asayiş sağlandıktan sonra, Ermeni Belediye Reisi Kavala’yı Ermeni mahallesine göndererek itaat etmeleri halinde, can ve mal güvenliğinin teminat altına alınacağını, aksi halde *Kafkas İslam Ordusunun* sorumlu olmayacağını bildirmiştir⁵⁹.

Aralık 1917’den itibaren Ermeni güçleri Cavanşir vilayeti ve köylerine baskın yapmaya başlamışlardır. Müslüman Köylerine hücum eden Ermeniler, Müslümanlardan Ermeni hükümetine tabi olmalarını talep etmişlerdir. Karşı gelenlerin ise mal mülkünü zorla götürmüşleridir. Cavanşir’in Müslüman Halk Komitesi üyeleri Ermeniler ile barış sağlamak için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır. Kalağı köyü cemaatinin bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için Ermeni köyleri ile barış için çeşitli temaslar sağlanmıştır. Buna rağmen köye bir yıl boyunca hücum devam etmiştir. Köylüler, Ermeni zulmünden kurtulmak için *Murov dağından* aşarak, Terter Vilayeti başta olmak üzere çeşitli yerlere sığınmışlardır. Cavanşirli köylülerin bir kısmı dağlarda ölmüşlerdir. Geri kalanları ise mülteci gibi sığındıkları köylerde bu sefer Ermenilerin Terter nehrinin suyunu kesmesi üzerine susuz kalmışlardır. Sarav, Kalaycılar ve Buruc köylerinde köylülerin hayvanlarını zorla götürmüşlerdir. Direnenleri ise katletmişleridir. Tahıl, para ve ev eşyalarını yağma etmişlerdir. *Kazanç, Sirhavend, Bollukayalı, Güneypay, Umudlu, Yukarı Garhun ve Margalı* köylerinde Müslümanlara işkenceler yapmışlardır. Tanıkların ifadelerine göre cesetleri bile yakmışlardır⁶⁰.

Cebrayıl kazasında 12 Müslüman ve 3 Ermeni köyü vardı. Aralık 1918’de Ermeniler tekrar bu 3 köyden hücumla başladılar. 26 Aralık günü güçlü Ermeni hücumları devam etmiştir. Köylere maddi ve manevi zarar vermişlerdir⁶¹. Öte yandan bölgeye İngilizlerin de gelmesine rağmen, Ermenilerin Azerbaycan arazilerine hücumları devam etmekte ve köyler

⁵⁷ ARDA, F. 100, Siy. 2, İ.Ş. 791, s. 95.

⁵⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 584.

⁵⁹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı**, ATASE Yayınları, Cilt: II, s. 598–599.

⁶⁰ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İ.Ş. 95, s. 5–6–7–8.

⁶¹ ARDA, F. 970, Siy. 1, İ.Ş. 161, s. 5–6.

yakılmaktaydı⁶². Terter, Kubatlı (*Dondarlı ve Demirciler köyü*), Askeran ve Ağdam (*Paprevend köyü*) kazalarında Ermeniler çeteler düzenleyerek, faaliyetlerini sürdürmekteydiler⁶³.

Ermenilerin 1915–1920 yıllarında en çok mezalim uyguladıkları yerlerden biri de Yukarı Karabağ bölgesi olmuştur. Rusların bu bölgede Çar devrinde yaptığı nüfus planlaması, olayların ileride karmaşık hal alacağına habercisi mahiyetinde idi. Ermenilerin gelişle çoğunlukta olan yerli Müslümanlar, gördükleri işkenceler dolayısıyla göçmen durumuna düştüler. Müslüman ahalinin birçoğu bölgeyi terk etmeye mecbur kalmıştır. Bu esnada Müslümanlar ilk kurbanlarını yollarda Ermeni çetelerinin hücumu zamanı vermiştir. Onlarca Müslüman kadın, yaşlı, çocuk yollarda hançerle doğranarak öldürülmüştür⁶⁴.

Aralık 1918'de Cebrail vilayetinde Ermenilerin ilk isyan faaliyetleri başlamıştır. İlk günlerde şehrin Müslüman sakinlerinin değerli eşyalarının çalınmasıyla başlayan olaylar daha da büyümüştür. Ermeni güçleri, *Akbulak, Çirakuz, Ahulu, Arış, Aşağı Melikli, Dolunyar, Ağcakend, Muğan, Hadrud, Dolanlar, Melikli, Karakeli, Halefli ve Şihlar* köylerindeki Müslümanlara saldırmış, değerli eşyalarını almış, tahıl tarlalarını yakmış, köyleri ateşe verecek ahaliye değişik işkencelerle katletmiştir. Ermeni Vartan da, Karabağ bölgesinde Ermenileri teşkilatlandırarak Türklere karşı yağma ve katliam olaylarına girişmiştir. Sivashlı Ermeni *Murat Amazasp*, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Nahçıvan ve Şuşa vilayetinde işkence uygulayarak katliam yapmıştır⁶⁵. XIX. yüzyılın evvelerinde Ruslar, Ermenileri bu bölgeye göç ettirdikten sonra, yerli ahaliye karşı ilk günden kin ve nefret hisleri başlatmışlardır.

4) Göyçay, Kürdemir, Aksu ve Hacıkabul'da Verilen Mücadeleler (1918)

Azerbaycan Fevkalade Soruşturma Komisyonunun Adalet Nazirliğine 22 Ekim 1918'de Göyçay (Gökçay)⁶⁶ olaylarına dair raporunda şu bilgiler yer almaktadır: “Burada Ermenilere ait gayrimenkul bulunmamaktadır. Ermenilerin ilk saldırılarınının (1905–1907) ardından buraya Bolşevikler ayak basmışlardır. Ermeni ahali askeri elbise giyerek halka saldırmıştır. Müslümanları küçük düşürücü faaliyetlerde bulunmuşlardır. Camiler yakıldı, Kuran-i Kerim yırtılarak parçalandı, 20 kişi işkence ile katledildi. Ermenilerin yaptıkları

⁶² ARDA, F. 894, Siy. 4, İş. 65.

⁶³ ARDA, F. 40, Siy. 1, İş. 26, s. 2–3; ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 21, s. 26, 35, 53.

⁶⁴ ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161, s. 2–3.

⁶⁵ ARDA, F. 895, Siy. 1, İş. 103, s. 33–34.

⁶⁶ Göyçay: Rayonunun idari merkezidir. 1916 senesinde şehir statüsünü almıştır. Azerbaycan'ın Şirvan (Şamahı, İsmayılı, Ağsu, Kürdemir, Ucar, Ağdaş, Gobustan, Zerdab) düzlüğünde yer almaktadır. Bölge, Şirvan düzlüğünü tamamıyla içine aldığı gibi, arazisinin % 35–40'lık kesimi denizden 700–800 km yükseklikteki dağlık kuşak üzerinde yayılmaktadır. Azerbaycan'ın büyük tarım bölgelerinden birisidir. Dağlık yörelerde kuru tarım, bağcılık ve hayvancılık önde gelir. İktisadi bölgenin dağlık kesimi, mineral su kaynakları açısından potansiyele sahiptir. Nüfusu yaklaşık 40.000 civarındadır. Bakü–Tiflis demiryolu, Şirvan (Göyçay) bölgesinden geçer ve bölgeyi Azerbaycan'ın diğer bölgeleriyle Transkafkasya'ya bağlar. Kura Nehri üzerinde nehir taşımacılığı vardır. Aydın İbrahimov–Asaf Koçman, *a.g.e.*, s. 193; Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, s. 168.

mezalim Müslümanlara karşı kin ve nefret duygularını bir parçası olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷

Göyçay olayları sonrası Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'a gelmiştir. Türk Ordusu ilk olarak Gence yöresine gelerek, Kafkas İslam Ordusunu teşkil etmiştir. Bu durum Bakü Halk Komiserleri Sovyeti ile Bolşevik güçlerini endişeye düşürmüştür. Ermeni S. Şaumyan ise bu hücumun Bolşevikler için uğurlu neticeleneceğinden emin idi. Haziran 1918'de V. İ. Lenin'e gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "Biz kendimizi çok iyi hissediyoruz. Direniş Bolşeviklerin zaferi ile sonuçlanmaktadır"⁶⁸. Bakü Halk Komiserliğinin güçleri de Kafkas İslam Ordusu kadar tam teçhizatlı idi. Oysa Şaumyan'ın ordusundaki askerlerin çoğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Ordusunda 18 bin asker vardı. Bu askerlerin % 70'i Ermenilerden oluşmaktaydı. Şaumyan'ın önderliğinde Kafkas Kızıl Ordusunun her bir ihtiyacı Rusya tarafından karşılanmaktaydı⁶⁹.

Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusu Karargâhı, Bolşeviklerin harekâta başlaması ile birlikte, önlerinde hiçbir fiziki engel kalmadığını ve demiryoluna da hâkim olduklarını görünce, bu durumun başkent için (*Bu dönemde Azerbaycan'ın başkenti Gence idi*) büyük bir tehlike oluşturduğu sonucuna vardı. Nuri Paşa Gence için tehlikenin, Göyçay önlerindeki Kızıl Ordu birliklerinden geleceğini düşünüyordu. Nuri Paşa'nın bu görüşü savaşın ileriki safhalarında da görüleceği üzere doğru alınmış bir karardı. Çünkü Gökçay bölgesinde yapılan mücadeleler, Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'dan çıkarılması ve ülkenin bağımsızlığının kazanması yolunda bir dönüm noktası teşkil etmekteydi.

Nuri Paşa'nın yörenin ileri gelenleriyle yaptığı görüşmeler sonucunda, Azeri Türklerinden gönüllüler toplamaya başladı. Göyçay, Yevlah, Kürdemir ve Berde civarından toplanan gönüllüler, kısa süre zarfında cephe hattındaki yerlerini almak için askeri talime tabi tutuldu. Öte yandan Nuri Paşa İstanbul'a gönderdiği raporda şöyle belirtmektedir: "Bolşevikler bölgede ciddi bir askeri birlik bulundurmaktadır. Azerbaycan Türklerinin Türk Kafkas İslam Ordusunda önemli bir güç teşkil edemeyeceği anlaşılmaktadır. Bu şartlar altında 5. Kafkas Piyade Tümeninin bölgede hiçbir varlık göstermeyeceği kaydedildi"⁷⁰. Nuri Paşa'nın Göyçay'da halka hitaben yaptığı konuşmadan da anlaşıldığı kadarıyla Azerilerin Kafkas İslam Ordusu'na girmeye istekli olmadıkları gerçeği, Türk kurmay heyetini hayal kırıklığına uğratmıştı. Vatani düşman işgali altında olan, Ermeniler tarafından köyler, kasabalar, camiler yakılıp yıkılırken, çocuk, kadın demeden Müslüman Türkler acımasızca katledilirken, bu canilere karşı silaha sarılmamak, Osmanlı Türk subaylarının oldukça garibine gidiyordu⁷¹.

⁶⁷ ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16; BCA, 930 01.1.21.2.

⁶⁸ Manaf Süleymanov, *Qafqas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herb Neşriyyatı, Bakı 1999, s. 187.

⁶⁹ Beşir Mustafayev, *Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)*, s. 168.

⁷⁰ Mustafa Görürüylmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2007, s. 87.

⁷¹ *Türk Harbi Kafkas Cephesi*, C. II, s. 559; Kaymakam Rüştü Türker, *Büyük Harpte Bakü Yollarında*, s. 47; Mustafa Görürüylmaz, *a.g.e.*, s. 87.

Nuri Paşa, 5. Kafkas Piyade Tümeni Komutanı Mürsel Bey'e 22 Haziran'da gönderdiği yazıda şöyle diyordu: "Vatanından uzakta ağır görev yapan Osmanlı subaylarının, düşman kuvvetleri karşısında başarısızlığa uğrama tehlikesi mevcuttur. Ümidimiz, ordumuzun yapacağı askeri harekâta Bolşevikleri ezmesine bağlıdır. Zaman, beklemeye müsait değildir. Geriden takviye kuvvet gönderileceğine bir işaret de bulunmamaktadır. 5. Piyade Tümeni'nin düşmana vuracağı darbe, bize Kafkasların bu kesiminde bir mevki kazandıracaktır. Taarruzdan önce bu hakikatin erata gerektiği şekilde anlatılması icap emektedir. Bolşeviklere karşı 27-28 Haziran'da genel bir taarruz yapılması düşünülmektedir. Bu durum göz önüne alınarak, gereken hazırlıkların yapılması lazımdır"⁷².

5. Kafkas Piyade Tümeni Gence ve Göyçay'da Taşnak ve Bolşevik güçlere karşı taarruz için cephe hattında bekletildi. Kızıl Ordu birliklerinden çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirildi. Ellerindeki silahlar da toplandı. Köylerde yaşayan Ermeniler itaat altına alındı⁷³.

Bölgedeki diğer bir yerleşim merkezi olan Kürdemir⁷⁴ istasyonu Bolşeviklerin elinde olduğu zamanlarda, Kurganov karargâhını buraya taşımıştır. Kafkas İslam Ordusu bölgeye geldiğinde ilk başta bu istasyon civarında daha sonra ise 16 Haziranda *Molla İshaklı, Kalaker, Sutunkend ve Karameryem* adlı civar köylerde çatışmalarda başarı elde eden Bolşevik güçler, Kürdemir'den Musulsu istikametine doğru harekât başlatmıştı. Bölge adeta kan gölüne dönmüş, çocuk, kadın, yaşlı, hasta demeden masum insanlar katledilmiştir⁷⁵.

Rüştü Türker, Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'da iken Kürdemir uğrunda mücadelesini şöyle anlatmaktadır: "Kürdemir'in kurtarılması, Türk Fırkasının nakliyesi ile birlikte rabita işlerini de kolaylaştırıcaktı. Bunun için 7 Temmuz 1918'de Müsulsu güçleri ile birlikte Hasan Bey'in güçleri savaşarak ve bağlantı kurmak koşuluyla hareket edeceklerdi. Hasan Bey'in güçleri İbrahimioğlu köyüne geldiği sırada süvarileri Karasakal İstasyonunda 150'ye yakın düşmanın ateşine maruz kaldığından, bir piyade bölüğü ve bir makineli tüfek takımını öne çıkararak, yürüttüğü savaş neticesinde düşmanı bertaraf etmiş ve Karasakal İstasyonu ele

⁷² **Türk Harbi Kafkas Cephesi**, C.II, s. 559.

⁷³ Göyçay savaşlarında şehit olan Türk askerlerinin büyük bir bölümü ile yaralılar, Gence'ye götürüldü. Şehitler, Gence ve kuzeybatıdaki Hanlar ve Goranboy ilçesi mezarlıklarında defnedildi. Mehman Süleymanov, **Azerbaycanda Türk Şehidlikleri**, Herbi Neşriyyat, Bakı 2000, s. 220.

⁷⁴ Kürdemir: Azerbaycan'da rayon (ilçe) olarak adlandırılan birinci derece idarî bölümlerden birisidir. İsmi, arazisinden akan Kür (Kura) Nehri'nden almıştır. Rayon, Kura-Araz vadisinde yerleşmektedir. Arazisinden Kura ve Girdiman nehirlerinin yanı sıra Aşağı ve Yukarı Şirvan kanalları geçmektedir. Şehir merkezinin nüfusu 30.000'den fazladır. Kürdemir, Şirvan iktisadi bölgesini oluşturmaktadır. İktisadi bölgenin dağlık kesimi, mineral su kaynakları açısından yüksek potansiyele sahiptir. Ormanlarla çevrilmiş Ağalık, Çukuryurt, Gıyallı, Sis, Baskal ve Lahıç köyleri mineral sularıyla ünlüdür. Bu bölge Azerbaycan'ın büyük tarım bölgelerinden birisidir. Bakü-Tiflis karayolu ve demiryolu bu bölgeden geçmekte ve diğer bölgeler ile Transkafkasya'ya bağlar. Kura Nehri üzerinde küçük çapta nehir taşımacılığı da yapılmaktadır. Budag Budagov ve Hasan Aliyev, **a.g.e.**, s. 25, 47.

⁷⁵ Manaf Süleymanov, **a.g.e.**, s. 187.

geçirilmiştir. Daha sonra deste Kürdemir'e doğru hareket etse de, orda bulunan düşman 350'ye yakın piyade, 3 makineli tüfek, 2 topçu birliği ile mukavemet gösterse de Göydellekli mahallesinden 100'e yakın süvarinin birliklerinin yanına ilerlemesinden sonra hücumu durdurmağa mecbur olmuştur. Bu esnada Göyçay ve Gence birliklerinden de yardım gelmişti⁷⁶. Kafkas İslam Ordusunun askeri harekât planı şu şekildeydi: Müsulsü müfrezesi, Kürdemir ve Aksu'ya baskın yapacak. Süvari alayı da Karasakal bölgesi istikametinde yürüyerek, Aksu ve Kürdemir yolunu keseceklerdi. 13. Alay ise Şamahı-Aksu hattına karşı taarruza geçecek. 10. Alay da Kelagaylı, Aksu ve Gürcivan bölgelerinin kuzeyindeki dağlık bölgeye saldıracaktı. Böylece ordunun arkadan kuşatılması imkânı ortadan kaldırılacaktı. Önce Aksu daha sonra Kürdemir düşman elinden kurtulacaktı. Düşman tamamen imha edildikten sonra, Şamahı üzerine yürüyüş başlatılacaktı⁷⁷.

Bolşevik ve Taşnak güçleri Kürdemir ve Aksu etrafında dairevi savunma hattı oluşturmuşlardı. Amaç Osmanlı ve Azerbaycan askerlerinin girişini engellemektir. Öte yandan 5 Temmuz 1918'de Aksu⁷⁸-Kürdemir hattının ele geçirilmesi için Kafkas İslam Ordusunun harekâtı başlamış oldu. 5. Kafkas Fırkası Taşnaklar karşısında zayıf duruma düşerek kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldılar⁷⁹.

Bakü Halk Komiserleri Sovyeti yeterli savaş mühimmatı oluşturduktan sonra, kara ve deniz işlerinden sorumlu komutan K. Korganov, 4 Haziran 1918'de 1. Kafkas kırmızı bölmesinin Zakafkasya demiryolu boyunca Hacıkabul⁸⁰ ilçesinden batıya doğru hücumu geçmesine

⁷⁶ Rüşti Türker (Kaymakam), **a.g.e.**, s. 87.

⁷⁷ **Türk Harbi Kafkas Cephesi**, ATASE, C. II, s. 565.

⁷⁸ Aksu (Ağsu): Ağsu şehri 1735 yılında Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Şah tarafından kurulmuştur. Zaman-zaman Şirvan Hanlığı'nın merkezi olmuştur. Zaman geçtikçe gelişmiş ve 18. yüzyıl sonlarında Azerbaycan'ın büyük nüfuslu şehirlerinden birine dönüşmüştür. Rus seyyahı V. Leviatov tarafından bu dönemde Ağsu şehrinin nüfusunun 10 bine yakın olduğu halde, diğer büyük Azerbaycan şehirleri Gence, Erdebil, Şuşa, Nuha (Şeki) ve Bakü'nün nüfusunun 3-8 binden çok olmadığı bildirilmiştir. Bu şehir son orta asır Azerbaycan'ının siyasi ve savaş hayatında önemli rol oynamış şehirlerdendir. Şehir 18. yüzyılda birçok kez dış baskınlara, hücumlara maruz kalmıştır. Mareşal Fon Biberşteyn, S. Bronevski, S. G. Gmelin ve başka seyyahlar yazılarında Aksu'da bu savaşlar sonucu insanların tamamen katledildiği ve burada evlerin enkazlarından başka hiçbir şey bulamadıklarını bildirmişlerdir. 1795'te ise Gaçar (Kaçar) Hanedanının kurucusu Ağa Muhammed Şah Gaçar'ın komutasındaki kuvvetlerin Azerbaycan'a hücumu sonunda Nadir Şah tarafından kurulmuş olan Ağsu şehri tamamen dağıtıldı. Dağıntılar insanların burada yaşamak umutlarını mahv ediyordu. Bu yüzden insanlar, camiler, türbeler ve başka bu gibi mimari yapılara önem vermiyorlardı. [www.http://tr.wikipedia.org/wiki/Ağsu](http://tr.wikipedia.org/wiki/Ağsu), Azerbaycan Devlet Statistik Komitesi.

⁷⁹ Manaf Süleymanov, **a.g.e.**, s. 224.

⁸⁰ Hacıkabul (Hacıqabul): Eski ismi Gazi Memmed olarak bilinmektedir. Şirvan Bölgesinde, Kür-Aras düzlüğünde yer almaktadır. Bölgedeki, Salyan, Neftçala, Bilesuvar, Saath, Sabirabad ve Eli Bayramlı ilçelerinden birisidir. 2008 sayımına göre nüfusu 24. 000'dir. Öte yandan Muğan-Salyan İktisadi Bölgesini oluşturmaktadır. Bölge ekonomisi Azerbaycan ekonomisinde

dair sekiz numaralı raporu imzaladı. Bu raporda, savaşta yer alanlar; *Kuloyan (Birinci Bölmenin Komutanı)*, *Ter Sarkisev –Sarkisyan (Komutan)*, *Kabişev (Komutan)*, *S. Şaumyan (Komutan)* olarak gösterilmiştir⁸¹.

S. Şaumyan, Stalin'e gönderdiği mektupta şöyle yazarak aslında Rus desteğinin ne denli olduğunu gösteriyordu: "Gence Guberniyası beyleri bize karşı yeni eylem planındalar. Hacıkabul ilinde desteklerimizle guberniya arasında çatışma olmuştur. Derhal asker ve silah gönderilmelidir⁸². Bu esnada Nuri Paşa önderliğindeki Kafkas İslam Ordusunun Kuzey Azerbaycan seferinin esas amacı, Bakü, Kürdemir ve Gence'yi Bolşevik ve Taşnaklardan temizledikten sonra, kuzey bölgelerdeki Ermeni ve Rus mezalimine son vermek olmuştur.

5) Erivan'da Müslümanlara Uygulanan Katliam (1918–1919)

1918 Mart ayına kadar Erivan bölgesinin 199 Türk köyü, 1919 Eylül ayına kadar Eçmiyadzın bölgesinin 62 Azeri köyü tümüyle yerle bir edilmiştir. Müslüman ahali acımasızca katledilmiştir. İnsanlar kılıçla parçalanmış, mızraklarla delik deşik edilmiş, evlerin içinde çocukları canlı-canlı yakılmış, 3–4 günlük bebekler süngülere takılmış, 25 yaşındaki bir gelini diri-diri toprağa gömmüşlerdir. Böylece Erivan'dan Türk izlerini yok etmişlerdir⁸³. Sağ kalan ahali ise İran ve Osmanlı topraklarına sığınmıştır.

Cahangir Zeynalov "*Muxteser Azərbaycan Tarixi*" adlı eserinde Erivan'da Türklere uygulanan mezalimi şöyle yazmaktadır: "Erivan'ın tüm köyleri *Andranik ve Dro* adlı Ermeni güçleri tarafından yıkıldı. Katliamdan kurtulabilenler Gence'ye sığındılar. İrevan hadisesi Kafkas Seymi'nin (*Parlamento*) 5–7–19–20 Şubat oturumlarında çekişmeli görüşmeler sonucu Erivan'a araştırma heyeti gönderilmişti. Araştırma heyetinin Kafkas Seymine verdiği raporda, Erivan'da 211 Türk köyünün Ermeniler tarafından, Türklüğün izlerini taşıyan tüm tarihi mekânların tahrip edildiği ve 100 bine yakın Müslüman Türk insanına karşı katliam uygulandığı yer almıştır. Böylece '*Eski Türk Yurdu*' olan İrevan'da Çarlık zamanında 300 bin Müslüman Türk'ten günümüzde kimse kalmadığı bilinmektedir⁸⁴.

önemli bir rol oynar. Azerbaycan'ın bol sulama bölgelerinden birisidir ve Başmuğan Kanalı, sulamanın kaynağını teşkil eder. Bölgede ayrıca önemli petrol yatakları da mevcuttur. Petrol sanayisinin gelişiminde Girovdağ, Mişovdağ, Külsengi, Karabağlı, Neftçala ve Hıllı petrol yataklarının büyük önemi vardır. Bakü-Nahçıvan, Bakü-Tebriz-Tahran, Bakü-Astara demiryolu hatları buradan geçer. Kara ulaşımında Bakü-Tebriz, nehir ulaşımında ise Kura Nehri ve ayrıca Hazar Denizi üzerindeki ulaşım iktisadi hayatta önemli yer tutmaktadır.

www.avrasyaforum.com/24.02.2007.14:57.

⁸¹ Manaf Süleymanov, **a.g.e.**, s. 187; Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)**, s. 178.

⁸² Cemil Heseni ve Eldar İsmayilov, **Azerbaycan Tarixi, Müellim Neşriyyatı**, Bakı 1995, s. 12, 23.

⁸³ **ARDA**, F. 28, Siy. 1, İş. 185, s. 7–8.

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz: Cahangir Zeynalov, **a.g.e.**, s. 111-125.

Erivan'ın Kukark kasabasının Vartanlı köyünde gerçekleşen katliam arşiv belgelerinde şöyle yer almaktadır: “Nisan’da toplantı yapılacağı kandırmasıyla Azerileri bir odaya topluyorlar. 1200–1500 kadar insanı küçük bir odaya toplayarak, Ermeni Keşiş Vahan, iki halkın barış içinde yaşaması yönünde edebiyat okumuştur. Neden edebiyat? Çünkü bunlar daha önceden planlanmıştı. Daha sonra eli silahlı Ermeniler içeri girerek Keşişi dışarı çıkararak, kapıyı kapatmış, içeriye saman ve benzin dökerek insanları diri diri yakmıştır. İçeride bulunan kadın ve çocukların çığlık sesleri yeri göğü inletmiştir. Ama çığlık ve yakarışlar nafiye. Hepsı acımasızca öldürülmüştür”⁸⁵.

Öte yandan Ruslar, Azerbaycan’da ağırlığını yitirmemek için Ermenileri kullanmaktaydılar. Diğer taraftan ise, Bolşeviklerden Orconikidze’nin Azerbaycan’ı ele geçirmesi için, 12 Ekim 1918’de V. İ. Lenin’e yolladığı telgrafta, Osmanlı’nın Erivan ve Karabağ’da Ermenileri kırdığını yazmıştır. Onun telgrafta yazdığına göre, 30 bin Ermeni ve proleter (*işçi sınıfı*) mahvedilmiştir. Ermenilerin Rusya’dan yardım beklediğini sözlerine eklemiştir. Oysa Eylül 1918’de Ermeniler, 420 Müslümanın köyünde 60 bin Türkü topraklarından kovarak, vatanlarında mülteci durumuna getirdiler. Azerbaycan’ın Gürcistan’daki diplomatik temsilcisi M. Y. Caferov’un, Gürcistan hükümeti yanında Ermenistan vekili A. Camalyan’ın 16 Ekim 1918 tarihli 2319 numaralı notasına cevaben 27 Ekimde verdiği 1249 numaralı notasından da görülmektedir. Ermeni askeri birlikleri Bakü ve Şamahı’da Bolşevik perdesi adı altında masum Müslüman ahaliyi katletmiş ve Erivan Guberniyasının 200’den fazla köyünü yıkmıştır. Ayrıca Ermenistan Dışişleri Bakanı Xatisov’un, 23 Kasım 1919’da Azeri meslektaşı Caferov’a mezalim suçlularının cezalandırılacağı ve sorunun Azeri-Ermeni konferansında çözüleceğine dair temenni içeren telgraf göndermiştir⁸⁶. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin Harpza-delere Yardım Heyetinin Kağızman Kazası Vekili ve Kafkas Cephesi Müftüsü İdris Ahundzade Genceli, 7 Mayıs 1918’de 36. Kafkas Tümen Kumandanına gönderdiği yazıda Kafkasya’da meydana gelen Müslüman-Ermeni çatışmasından dolayı düşmanlığın Erivan Vilayeti Müslümanlarıyla Ermeniler arasında belirmeye başladığını ve bu günlerde Ermenilerin Müslümanları katlederek köyleri yıktıklarını yazmıştır. Öte yandan Erivan’da Ermeni çeteleri tarafından 30’dan fazla köydeki Türk insanının başları kesilerek katledildiğini ve köylerin yağma edilmiştir⁸⁷.

SONUÇ

Rus ihtilalini fırsat bilen Ermeniler *Bakü, Kuba, Gence, Nahçıvan, Zengezur, Karabağ, İrevan, Lenkeran, Salyan, Yevlah, Şemkir, Şuşa, Cavanşir, Cebrayıl, Göyçay, Ağsu, Hacıkabul ve Kürdemir*’de katliam uygulamıştır. Bu yıllarda Gence ve İrevan Guberniyasında 200’den fazla iskân birimi yakılmış, 75 köy haritadan silinmiştir. İrevan Guberniyasının beş kazasında toplam nüfus 1916’da 40 defa artmıştır. Türk nüfusu ise dört defa artmıştır. Bu rakamlar Ermenilerin “*Türksüz Ermenistan*” sloganının büyük ölçüde gerçekleştirdiğini

⁸⁵ ARDA, F. 894, Siy. 1, İş. 201, s. 18.

⁸⁶ ARSPİHA, F. 276, Siy. 9, İş. 3, s. 5–6–7.

⁸⁷ BCA, 930 01. 2.28.11.

gözler önüne sermektedir. Müslümanlara karşı uygulanan yok etme siyasetinin ikinci dalgası 1917–1920’lerde gerçekleştirilmiştir. 1918’de Ermenilerin yaptıkları, arşiv belgelerinde aşağıdaki gibi görülmektedir:

- 1) *Bakü’de 30 bine yakın Azeri hunharca katledildi.*
- 2) *Şamahı’da 58 köy dağıtılmış, 7 bin kişi (1.653 kadın ve 965 çocuk) öldürüldü⁸⁸.*
- 3) *Kuba Kazasının 122 Müslüman köyü yağma ve talan edilip yakıldı⁸⁹.*
- 4) *Yukarı Karabağ’da 150’den fazla köy dağıtıldı.*
- 5) *Zengezur Kazasında 115 Azerbaycan köyü yağma edildi⁹⁰.*
- 6) *İrevan Guberniyasında 211 köy dağıtıldı. Bu tarihi Azerbaycan şehrinde ve onun etrafında 88 köy dağıtılmış, 1920 ev yakılmıştı, 132 bin Türk öldürülmüştür. Ermeni çetelelerin yaptığı mezalimler, Taşnak hakimiyeti devrinde yürütülen “Türksüz Ermenistan” siyaseti neticesinde, İrevan Guberniyasının Türk nüfusunun sayısı 1916’da 375 bin kişi idi. Ancak 1922’de Türklerin sayısı 70 bine inmiştir.*
- 7) *1918 Şubat-Mart aylarında Güney Azerbaycan’ın Hoy, Salmas, Urmiye, Makü ve başka şehirlerinde 150 bin Azerbaycan Türkü katledildi⁹¹.*

Kafkaslarda Ermenilerin yaptıkları işkenceler karşısında Rusya sözde tarafsız gözükse de Türkler ile Ermenileri bir birilerine kıskırtmakta geri kalmadılar. Rusya Maliye Bakanı hazırladığı raporda Bakü’de çok ciddi olaylar çıkarak, şehirde anarşinin hâkim olduğu ve yağmalama olaylarının ortaya çıktığını bildirmiştir. Olayların etnik ve dini sebeplerden olduğunu belirten Rus Bakan, hadiseler arasında devlet yetkililerinin yetersiz ve etkisiz kaldığını belirtmiştir. Öte yandan Bakan, Bakü’nün petrol rafineri merkezi ve sermaye açısından da son derecede önemli bir yerde olduğuna dikkat çekmiştir.

Bakü’nün petrol şehri konumuna yükselmesi bölgeye çok sayıda etnik unsurların akın etmesine yol açmıştır. Bu etnik unsurların başında daha çok Ermeniler yer almıştır. Böylece zenginleşen Ermeniler, Rusya ve Batılı güçler arasında “*Büyük Ermenistan*” için mücadele dönemi başlamıştır.

Memmed Said Ordubadi’nin “*Qanlı İller (Kanlı Yıllar)*” kitabında da Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeni gibi Rusya ve Batılı güçlerin desteği ile “*Bağımsız Büyük Ermenistan*” kurulması ilkesinin vurgulandığını görmekteyiz. Kitapta: “Ermeni-Müslüman çatışmasının esas nedeni, Bakü ve Gence Guberniyasının Arran yörelerini Azerbaycan Türklerine verip, İrevan ve Gence Guberniyası ve Karabağ topraklarını Ermenilere vererek, bura-

⁸⁸ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108, s. 6–7

⁸⁹ ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95, s. 5–6.

⁹⁰ ARMDA, F. 100, Siy. 2, İş. 791, s. 83–84–85.

⁹¹ ARSPİHA, F. 276, Siy. 2, İş. 20, s. 18–19; ARMDA, Fond. 28, Siy. 1, İş. 185, s. 7–8; Beşir Mustafayev, “Arşiv Belgeleri Işığında Kuba’da Ermeni Zulmü (1905–1920)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 26, Yaz Dönemi, Ankara 2010, s. 112.

ları da ‘*Dağlık Karabağ Sancağı*’ ile birleştirip ‘*Ermeni Saltanatı*’ oluşturmak istendiği” belirtilmiştir⁹².

Böylece “*Toprak ver, kurtul*” prensibi ile problemlere yaklaşım tarzının kesinlikle çözüm değil, çözümsüzlük getirdiğini görmekteyiz. “*Toprak hediye etmek*” çözüm getirmiş olsaydı Zengezur ve Dağlık Karabağ problemi yüz seneden beri süre gelmezdi. Ermeniler eski Türk topraklarını Rusya, Avrupa, ABD, İran gibi dış bağlantılı güçlerden aldıkları yardımlarla kolayca ele geçirdikleri için, günümüzde Karabağ, Nahçıvan ve Doğu Anadolu topraklarına göz koydukları bilinmektedir.

Bu güne kadar dünyada “*Asılsız Ermeni Soykırımı*” iddiaları ve iftiraları ile sürekli Ermeni kayıplarından konuşulmuş, Müslümanların kayıplarından fazla söz edilmemiştir. Yıllardan beri açılan toplu mezarlardan çıkarılan binlerce iskelet Müslüman-Türk katliamının büyüklüğünü açıkça ortaya koymaktadır. İskeletlerin sayısı 530 bini geçmiştir. Günümüzde Kafkasya’da Rusya’nın himayesi altındaki Ermeniler, dün karşılarında kendilerini kul olarak bildikleri komşularına karşı hem toprak işgaline hem de asılsız iddialara başlamıştır. Doğu Anadolu vilayetleri ve Dağlık Karabağ topraklarında “*Büyük Ermenistan*” kurma hayallerini gerçekleştirmek için dün olduğu gibi bugün de katliam ve soykırım yapmışlardır. Ama bu konu “*çağdaşlık-demokrasi-insan haklarından*” her daim söz eden Batıdan nedense ilgi görmüyor. Oysa Ermenilerin ve günümüzdeki diğer uzantılarının verdikleri siyasi içerikli belge ve bilgiler hep gündemde kalmaktadır. Batı, Rusya, ABD, İran ve diğer emperyalist güçler böyle davrandıkça, Kafkaslar ve Orta Doğu’ya herhalde beklenen barış gelmeyecek kanaati hâkimdir.

KAYNAKÇA

1) Arşiv Belgeleri

ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlet Arxivi), Fond. 28, Siyahı. 1, İş. 185.

ARDA, F. 40, Siy. 1, İş. 26.

ARDA, F. 894, Siy. 2, İş. 81.

ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 22.

ARDA, F. 894, Siy. 4, İş. 65.

ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 21.

ARDA, F. 894, Siy. 10, İş. 100.

ARDA, F. 894, Siy. 7, İş. 8.

ARDA, F. 894, Siy. 1, İş. 201.

ARDA, F. 895, Siy. 1, İş. 299.

⁹² M. S. Ordubadi, a. g. e., s. 32; Yusuf Vezir Çemenzeminli, *Xarici Siyasetimiz*, Bakı 1993, s. 36.

- ARDA, F. 895, Siy. 1, İş. 103.
ARDA, F. 897, Siy. 1, İş. 112.
ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 161.
ARDA, F. 970, Siy. 1, İş. 65.
ARDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 105.
ARMDA (Azerbaycan Respublikası Milli Dövlet Arxivi), F. 894, Siy. 7, İş. 22.
ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 95.
ARMDA, F. 1061, Siy. 1, İş. 108.
ARSPİHA (Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Arxivi), F. 276–52, İş 20.
ARSPİHA, F. 276, Siy. 9, İş. 3.
ARSPİHA, F. 277, Siy. 2, İş. 16.
ARSPİHA, F. 276, Siy. 2, İş 20.
RFDTA (Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi), F. 1405, Sayı. 119.
RFDTA, F. 1276, Sayı. 1842.
RFDTA, F. 1405, Sayı. 3934.
RFDTA, Fond. 1328.
BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR, HU, KR. 122.4.6.
BOA, DH. EUM. AYŞ, 32.33.2.
BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 930 01.1.21.2.
BCA, 930 01. 2.28.11.
Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906–1918), C. I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.
Дашнаки (Из Материалов Департамент Полиции), Baku 1990.
Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, ATASE Yayınları, Cilt: II.
Адрес Календарь Азербайджанская Республика, Baku 1920.

2) Kitap ve Makale

- ARZUMANLI Vagif ve MUXTAROV Kamil, **1918 İli Qırğınları**, Bakı 1995.
ASLAN Yasin, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1827–1922)”, **Yeni Türkiye Dergisi Ermeni Sorunu Özel Sayısı II**, Yıl 7, Sayı. 38, Ankara 2001.

- BAKIXANOV Abasqulu Ağa, **Gülistan-i İrem**, Bakı 1991.
- BAYKARA Hüseyin, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İki Askeri Zaferi**, TTK Yayınları, İstanbul 1965.
- BUDAGOV Budag ve ALİYEV Hasan, **Azerbaycan Coğrafyası**, Bakü 1984.
- BUDAG Mustafa, "Nuri Paşanın Qafqaz İslam Ordusunda Raportu", Qafqaz Üniversitesi **Qafqaz Araştırmaları İnstitutu Neşriyyatı**, No: 006, Bakı 2008.
- BÜNYADOV Ziya, **Qırmızı Terror**, Bakı 1993.
- ÇEMENZEMİNLİ Yusuf Vezir, **Xarici Siyasetimiz**, Bakı 1993.
- GULİYEV A. H. ve AZİZOV T.A., **Azerbaycan Tarixi**, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1990
- GÖRÜRİYLMAZ Mustafa, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2007.
- HALATYANTS G. (1896), **Armyanskiye Arşakıdı v "İstorii Armenii"** Moiseya Horenskogo, Moscow Ç. I-II;
- HESENLİ Cemil ve İSMAYILOV Eldar, **Azerbaycan Tarixi**, Müellim Neşriyyatı, Bakı 1995.
- ELEKBERLİ Aziz, **Qedim Türk-Oğuz Yurdu-Ermenistan**, Sabah Neşriyyatı, Bakı 1994.
- KARABEKİR Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1988.
- MANSUROV A., **Tarixin Ağ Lekeleri ve Yenidenqurma**, Bakı 1991.
- MEMMEDOV İsrail, **Tariximiz, Torpağımız, Taleyimiz**, Bakı 2003.
- MUSTAFAYEV Beşir, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905–1920)**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2009.
- MUSTAFAYEV Beşir, "Arşiv Belgeleri Işığında Kuba'da Ermeni Zulmü (1905–1920)", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 26, Yaz Dönemi, Ankara 2010.
- NECEF Ekber N., "Kafkasya'ya Rus Göçleri", **Rey Dergisi**, Ocak-Şubat-Mart, 2000, No: 3.
- NEVVAB Mir Möhsün, **1905–1906.İllerde Ermeni-Müselman Davası**, Bakı 1993.
- ONK Nizamettin Halil, "Yeni Azerbaycan Cumhuriyeti Kurulurken", **Türk Dünyası Tarih Bülteni**, İstanbul 1992
- ORDUBADİ Memmed Said, **Qanlı İller**, Bakı 1991.
- İBRAHİMOV Aydın ve KOÇMAN Asaf, **Azerbaycan Coğrafyası**, E. Ü. Yayınları, İzmir 1994.
- İSGENDEROV Anar, **Azerbaycanda Türk-Müselman Soyqırımını Probleminin Tarixşünaslığı**, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2006
- SARAY Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993
- SARIAHMETOĞLU Nesrin, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905–1920)**, TTK Yayınları, Ankara 2006.

SWIETOCHOWSKI Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920**, İstanbul 1988

SÜLEYMANOV Manaf, **Oxuduqlarım Eşitdiklerim Gördüklerim**, Bakı 1987

SÜLEYMANOV Manaf, **Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Herb Neşriyyatı, Bakı 1999

SÜLEYMANOV Mehman, **Azerbaycanda Türk Şehidlikleri**, Herb Neşriyyatı, Bakı 2000

TAPDIQOĞLU Nazim, **Şemkir Rayonu ve Onun Toponomiyası**, Bakı 2005.

TÜRKER Rüştü (Kaymakam), **Kafkas Türk-İslam Ordusu Bakü Yolarında (5. Kafkas Piyade Fırkası)**, Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakı 2008.

URAS E., **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1987.

ZEYNALOV Cahangir, **Muxteser Azerbaycan Tarixi**, Bakı 1992.

ZİYADXANLI Adil Xan, **Azerbaycan Tarixine, Edebiyatına ve Siyasetine Dair Meqaleler**, Fransa-Paris (1919), Bakı 1993.

3) Internet

www. <http://tr.wikipedia.org/wiki/>

www.avrasyaforum.com/24.02.2007.14:57

www.president.gov.az/azerbaijan/armenianaggression_az.html/25.10.2007

<http://www.shamkir-ih.gov.az>

4) Ekler

Belge-1: *Ermeniler ve Bolşevik güçlerin Müslüman ahaliye hücumuna dair Harici İşler Nazırı M. Hacinski'nin raporu (15 Temmuz 1918, ARDA, 1061-1-5-1)*

Belge-1: İngilizlerin gelişi ile Ermenilerin Cebrail kazasında ahaliye karşı hücumlarının daha da artması, köylerin yağma ve talan edildiğine ait (1919, ARDA, 894-4-65)

К о п и я
1. а

ДОКЛАДЪ ПРАВИТЕЛЬСТВУ

Вотъ уже четыре мѣсяца, какъ разныя части территоріи Азербайджана подвержены вѣдѣнію, которое надѣ является болышевизмомъ, белогвардейскими привилегіями военныхъ частей и прочее, творятъ весьма жуткія вещи въ мѣстахъ и населеніи и имуществомъ мирнаго населенія. Въ то же время общественное мнѣніе въ этихъ мѣстахъ совершенно попрежнему продолжаетъ оставаться направленномъ въ сторону, попрежнему остается (старый) такой же. Въ интересахъ общественнаго мнѣнія, въ интересахъ безопасности жизни населения представляется безусловно необходимымъ создать организацію, которая должна: 1/ точной регистраціей этихъ случаевъ, 2/ осуществлять при помощи вооруженныхъ силъ, 3/ осуществлять контроль въ районахъ, представляющихъ эти случаи.

Организація эта должна имѣть характеръ чрезвычайной государственной комиссіи; причемъ урдуя этихъ комиссій должна быть сформирована на тѣхъ же мѣстахъ, гдѣ имѣются, 1/ русскія, 2/ армянскія и татарскія и разнородныя турецкія элементы и широко распространены.

На организаціи этой комиссіи надо приступить теперь же уже много что можно установить теперь по различнымъ мѣстамъ, въ силу какъ опроса лица, фотографированія и издѣлыванія другихъ естественныхъ документовъ, созданы судителю, 3/ осуществленія, а также быть по возможности невозможнымъ.

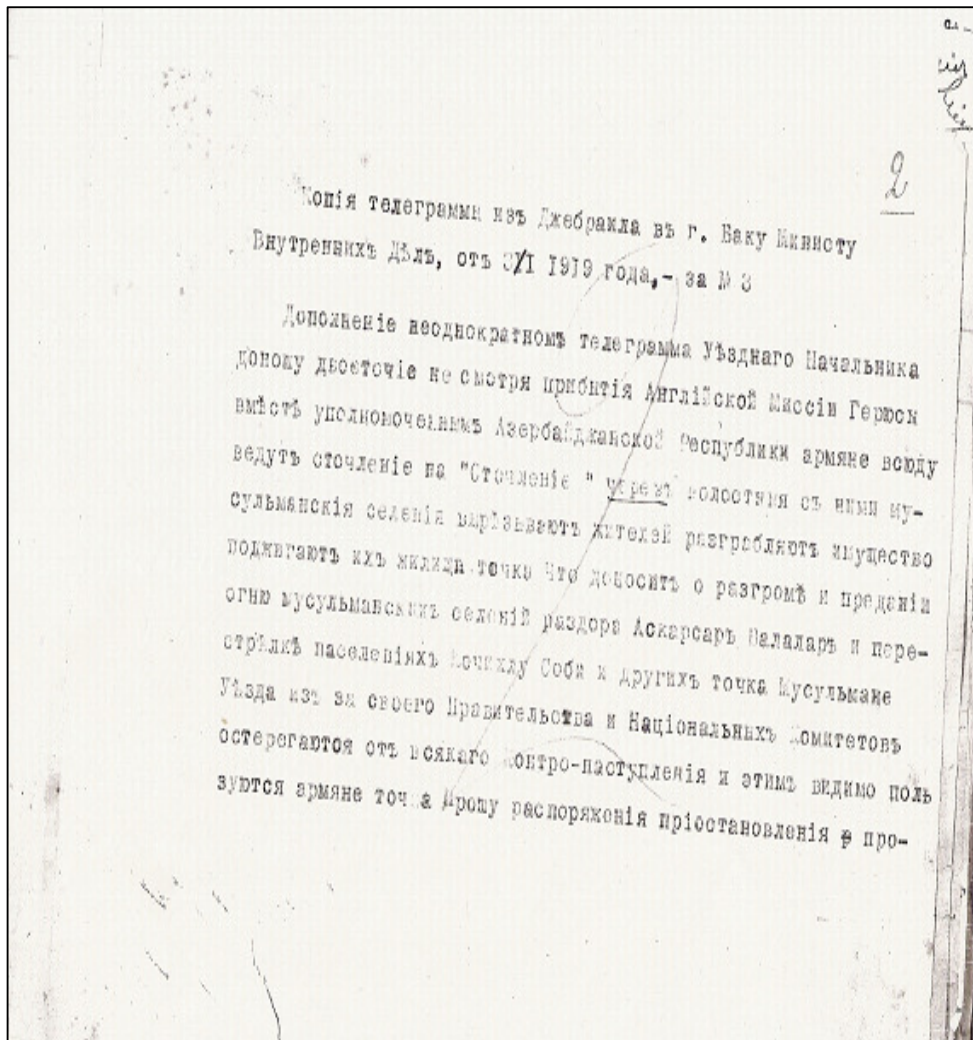
Если ПРАВИТЕЛЬСТВО соглашается съ этимъ докладомъ, я прошу, вы поручить кому нибудь изъ министровъ организація этой комиссіи и ассигновать временно на расходы этой комиссіи 50.000 рублей.

Министръ Иностраннѣхъ Дѣлъ М. РАДЫНСКІЙ
Синьпетербургъ 15 іюня 1918 года.

съ ходящими бумагами:
Председатель Чрезвычайной Государственной
Комиссіи АЛЕКСАНДРЪ ВИКТОРОВИЧЪ МАЩЕНОВЪ.

От имени Верховной Комиссии
Синьпетербургъ 15 іюня 1918 года

Belge-1: ARDA, 1061-1-5-1: Ermenilerin ve Bolşevik güçlerin Müslüman ahaliye hücumuna dair Harici İşler Nazırı M. Hacinski'nin raporu (15 Temmuz 1918)

Belge-2: ARDA, 894-4-65: İngilizlerin gelişi ile Ermenilerin Cebrail kazasında ahaliye karşı hücumlarının daha da artması, köylerin yağma ve talan edildiğine ait rapor (1919)